МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему **«ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.2313-сп-дн
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»
І. В. Подліпенко

Керівник: доцент кафедри соціальної педагогіки
та спеціальної освіти, кандидат педагогічних наук,
доцент Ю. Р. Мацкевіч

Рецензент _____
_____

Запоріжжя
2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра соціальної педагогіки та спеціальної освіти
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 231 «Соціальна робота»
Освітньо-професійна програма «Соціальна педагогіка»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри _____
«____»_____2024 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Подліпенко Ірині Володимирівні

1. Тема роботи: «Формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів у процесі професійної підготовки»
керівник роботи Мацкевіч Ю. Р. к.пед.н., доцент
затверджена наказом ЗНУ від «24» вересня 2024 року № 1447-с

2. Строк подання студентом роботи: _____

3. Вихідні дані до роботи: матеріали педагогічної практики

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) розглянути соціальну відповідальність як предмет теоретичного аналізу; визначити та обґрунтувати педагогічні умови формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів; виділити критерії та показники соціальної відповідальності студентів – майбутніх соціальних педагогів; провести експериментальну роботу з формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів у процесі професійної підготовки.

5. Перелік графічного матеріалу: 8 таблиць, 4 рисунка – з результатами дослідження.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Мацкевіч Ю. Р.	18.12.23 р.	18.12.23 р.
Розділ 1	Мацкевіч Ю. Р.	15.01.24 р.	15.01.24 р.
Розділ 2	Мацкевіч Ю. Р.	14.05.24 р.	14.05.24 р.
Висновки	Мацкевіч Ю. Р.	12.09.24 р.	12.09.24 р.

7. Дата видачі завдання: _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	листопад	виконано
2	Написання вступу	грудень	виконано
3	Робота над першим розділом	січень-квітень	виконано
4	Робота над другим розділом	травень-вересень	виконано
5	Написання висновків	вересень	виконано
6	Написання додатку	жовтень	виконано
7	Оформлення роботи, рецензування	листопад	виконано
8	Захист	лютий	

Студент _____ Подліпенко І. В.

Керівник роботи _____ Мацкевіч Ю. Р.

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ Мацкевіч Ю. Р.

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 87 с., 4 рисунка, 8 таблиць, 53 джерела, 1 додаток.

Мета дослідження: обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити програму формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів у процесі професійної підготовки.

Об'єкт дослідження: соціальна відповідальність студентів.

Предмет дослідження: педагогічні умови формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів.

Методи дослідження: вивчення та аналіз наукових джерел з проблеми соціальної відповідальності особистості; бесіда, анкетування, діагностичні методики: методика «Когнітивна орієнтація» Дж. Роттера, методика М. Рокича «Ціннісні орієнтації», діагностика інтерактивної спрямованості особистості Н. Щуркової, експрес-діагностика соціальних цінностей особистості Н. Фетіскіна, тест «Здібності до рефлексії» А. Карпова.

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що уточнено сутність поняття «соціальна відповідальність»; визначено компоненти, критерії та показники соціальної відповідальності; обґрунтовано педагогічні умови формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробленні та експериментальній перевірці програми формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів, яка може бути використана викладачами закладі вищої освіти з метою підвищення соціальної відповідальності студентів.

Галузь використання: заклади вищої освіти.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, СТУДЕНТСЬКИЙ ВІК, СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ, МОТИВАЦІЯ, ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ.

SUMMARY

Podlipenko I. V. Formation of Social Responsibility of Future Social Educators in the Process of Professional Training.

The qualification work consists of an introduction, 2 sections, findings, a list of references (53 items), 1 appendix on 3 pages. The qualification work volume is 87 pages, 71 of them – main text.

The aim of the study: to substantiate, develop and experimentally verify the program of formation of social responsibility of future social pedagogues in the process of professional training.

The research object – social responsibility of students.

The research subject – pedagogical conditions for the formation of social responsibility of future social pedagogues

The tasks of the qualification work*:*

1) consider social responsibility as a subject of theoretical analysis;

2) to determine and substantiate the pedagogical conditions for the formation of social responsibility of future social pedagogues;

3) to highlight the criteria and indicators of social responsibility of students – future social pedagogues;

4) conduct experimental work on the formation of social responsibility of future social pedagogues in the process of professional training.

Research methods: theoretical: study and analysis of scientific sources on the problem of social responsibility of the individual; empirical: conversation, questionnaires, diagnostic methods: the method “Cognitive orientation” of J. Rotter, method M. Rokych “Value orientations”, diagnosis of interactive personality orientation N. Shchurkova, express diagnosis of social values of personality N. Fetiskina, test “Ability to reflect” A. Karpova.

The section 1 “Theoretical prerequisites for the formation of social responsibility of students of a higher education institution” considered social

responsibility as a subject of theoretical analysis, defined criteria and indicators of social responsibility of future social pedagogues, identified pedagogical conditions for the formation of social responsibility of future social pedagogues.

The section 2 “An experimental study of the formation of social responsibility of future social pedagogues in the process of professional training” the level of formation of social responsibility of future social pedagogues at the ascertainment stage was determined, a program for the formation of social responsibility of future social pedagogues in the process of professional training was developed, the results of experimental work on the formation of social responsibility of future social pedagogues in the process of professional training were analyzed.

The practical significance of the obtained results lies in the development and experimental verification of a program for the formation of social responsibility of future social pedagogues, which can be used by teachers at a higher education institution in order to increase the social responsibility of students.

Keywords: responsibility, social responsibility, student age, social responsibility of future social teachers, motivation, pedagogical conditions.

ЗМІСТ

Вступ……...……...…...…… 8
Розділ 1. Теоретичні передумови формування соціальної відповідальності студентів закладу вищої освіти…….…. 12
1.1. Соціальна відповідальність як предмет теоретичного аналізу……..... 12
1.2. Критерії та показники соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів…….….. 29
1.3. Педагогічні умови формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів……...…. 36
Висновки до першого розділу …… 47
Розділ 2. Експериментальне дослідження формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів у процесі професійної 49
підготовки…… 49
2.1. Методика й організація проведення експериментального дослідження….
2.2. Визначення рівня сформованості соціальної відповідальності майбутніх 52
соціальних педагогів на констатувальному етапі……
2.3. Програма формування соціальної відповідальності майбутніх 63
соціальних педагогів у процесі професійної підготовки……..…….……
2.4. Результати експериментальної роботи з формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів у процесі професійної 68
підготовки…….……...…… 76
Висновки до другого розділу …… 75
Висновки…….…….…..… 76
Список використаних джерел……...…. 79
Додаток А..……. 85

ВСТУП

Проблема формування соціальної відповідальності молоді в усі часи незмінно перебувала в центрі уваги суспільства та держави. Включення її в число найактуальніших напрямків розвитку сучасної педагогічної думки є результатом усвідомлення кризових явищ в українському суспільстві, які загострили такі соціальні проблеми, як відчуження молоді, в тому числі студентської, від соціуму, соціальна байдужість і егоїзм, вихід в молодіжній свідомості на перший план індивідуалістичної моделі бачення себе в навколишньому світі, соціальний інфантилізм, правовий нігілізм, агресивність, екстремізм, злочинність. Можливими наслідками цього можуть бути розпад соціуму внаслідок взаємного відчуження його членів, наростання соціальних конфліктів, які є результатом конкуренції індивідів, що прагнуть до життєвого успіху «за всяку ціну», посилення кримінальних орієнтацій молоді в силу прагнення задовольнити свої соціальні домагання, не зупиняючись перед порушенням закону.

Сьогоденному суспільству, що розвивається, потрібні освічені, моральні, заповзятливі люди, які можуть самостійно приймати відповідальні рішення в ситуації вибору, прогнозуючи їх можливі наслідки, люди, здатні до співпраці, що відрізняються мобільністю, динамізмом, конструктивністю, володіють розвиненим почуттям відповідальності за долю країни.

Студентський вік – це період оволодіння повним комплексом соціальних ролей дорослої людини: громадянських, сімейних, професійно-трудових та ін. З цим віком пов’язаний початок економічної активності та створення власної сім’ї. Саме в цей період людина отримує нові цивільний та правовий статуси, які проявляються в дієздатності особистості. Дієздатний громадянин може здійснювати основні юридичні дії, що забезпечує йому можливість брати активну участь у суспільному житті. Він несе повну і самостійну відповідальність за свої вчинки.

Суспільство бачить в студентах вже не стільки об’єкт соціалізації, скільки відповідальних суб’єктів суспільного життя, і оцінює їх і результати їх діяльності по «дорослим» стандартам прав, обов’язків і відповідальності, свідомої, довільної регуляції своєї поведінки і її відповідності соціальним нормам. Саме в студентські роки особистість, що формується зобов’язана вийти на новий рівень відносин з суспільством, щоб знайти своє місце в них. Але суспільство не поспішає надавати молодій людині в повному обсязі ні прав, ні обов’язків. В результаті молодий чоловік в період найбільш інтенсивного соціального дозрівання виявляється в ситуації соціальної безвідповідальності.

Все вищесказане вимагає суттєвих змін змісту та організації соціального виховання у закладі вищої освіти, його орієнтації на формування соціальної відповідальності особистості, що сприяє усвідомленню нею свого обов’язку перед суспільством, розуміння необхідності дотримання соціальних норм.

Категорія соціальної відповідальності виступає як особистісна якість майбутнього соціального педагога, що базується на почутті обов’язку і прийнятті рішень в ситуації вибору, виражену емоційно-вольовими проявами, позитивною мотивацією, що актуалізує соціальну активність, здатність до прогнозування наслідків своїх вчинків.

Проблемі відповідальності в своїх соціологічних, соціально-філософських та управлінських концепціях приділено увагу як у вітчизняних так і зарубіжних дослідженнях (Д. Бьолер, Е. Гусерль, Ф. Котлер, Х. Ленк, М. Осовська, Ю. Осокіна, Ж.-П. Сартр, В. Франкл, І. Ялом).

Проблема формування особистості соціального працівника, базовою рисою якого є відповідальність, в психолого-педагогічній літературі представлена в наукових роботах В. Андрущенка, Р. Войнола, Л. Долинської, М. Гуліної, А. Капської, О. Карпенко, Н. Шмельової та ін. Феномен соціальної відповідальності досліджено у багатьох роботах українських науковців (І. Акімова, Н. Водницька, Ф. Євдокимов, В. Звонар, А. Зінченко, З. Перегудів, Л. Савицька, М. Саприкіна та ін.).

Однак педагогічна наука до теперішнього часу не дає аргументованих

відповідей на багато питань, які стосуються сутнісних і критеріальних характеристик соціальної відповідальності студентів соціальної сфери, засобів і педагогічних умов її формування в процесі виховання у закладі вищої освіти.

Протягом останніх років у світі, зокрема і в Україні, активізувались наукові розробки з питань соціальної відповідальності, але чимало публікацій стосується насамперед соціально-відповідального бізнесу. В Україні, на жаль, приділено досить мало уваги формуванню і поширенню соціальної відповідальності у ЗВО, хоча вітчизняні науковці вважають, що університети як соціальні інститути перед суспільством відповідають за результати та якість своєї професійної діяльності.

Мета дослідження: обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити програму формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів у процесі професійної підготовки.

Об'єкт дослідження: соціальна відповідальність студентів.

Предмет дослідження: педагогічні умови формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів.

Завдання дослідження:

1. Розглянути соціальну відповідальність як предмет теоретичного аналізу.
2. Визначити та обґрунтувати педагогічні умови формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів.
3. Виділити критерії та показники соціальної відповідальності студентів – майбутніх соціальних педагогів.
4. Провести експериментальну роботу з формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів у процесі професійної підготовки.

Методи дослідження:

- теоретичні: вивчення та аналіз наукових джерел з проблеми соціальної відповідальності особистості;
- емпіричні: бесіда, анкетування, діагностичні методики: методика

«Когнітивна орієнтація» Дж. Роттера, методика М. Рокича «Ціннісні орієнтації», діагностика інтерактивної спрямованості особистості Н. Щуркової, експрес-діагностика соціальних цінностей особистості Н. Фетіскіна, тест «Здібності до рефлексії» А. Карпова.

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що уточнено сутність поняття «соціальна відповідальність»; визначено компоненти, критерії та показники соціальної відповідальності; обґрунтовано педагогічні умови формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробленні та експериментальній перевірці програми формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів, яка може бути використана викладачами закладі вищої освіти з метою підвищення соціальної відповідальності студентів.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

1.1. Соціальна відповідальність як предмет теоретичного аналізу

Соціальна відповідальність є найважливішим елементом взаємозв'язку особи та суспільства, вона здійснює функцію регуляції поведінки індивіда відповідно до вимог суспільства. З розвитком суспільства відповідальність набула провідної ролі в політичних, духовно-ідеологічних та інших відносинах; її удосконалення є необхідною умовою суспільного розвитку.

Базовою поняття соціальна відповідальність виступає категорія відповідальність.

Відповідальність відносно нове слово, яке стало необхідним для позначення деяких аспектів, властивостей моральності, актуалізованих на певному рівні розвитку суспільства.

Латинське слово «responsabilitas», що у перекладі означає «відповідальність», стало основою для аналогів у багатьох сучасних мовах. Так, в англійській мові «responsibility» має наступне значення: 1. Можливість виконання зобов'язання або обов'язку; якість, що є показником надійності та довіри. 2. Елемент державного управління, відповідальність за щось, певні зобов'язання перед іншими. 3. Борг зробити щось, а також моральне зобов'язання вести себе коректно по відношенню до або щодо будь-якої особи або предмета. Коли людина має відповідальність перед кимось, наприклад людина у владі або батьки перед дітьми [25].

Щодо етимології українського варіанту слова «відповідальність», воно походить від слова «відати», тобто «знати» – праслав'янського «věděti» (знати) та давньоруського «вѣдѣти», від якого походять наступні слова: відати, відповідати, відповідальний, відповідь, відповісти і т. д. Іменник

«відповідальність» утворений від прикметника «відповідальний» [14, с. 394]

В буденній практиці застосування цього слова відповідальність має безліч аспектів і відтінків. Словники наводять наступні приклади вживання поняття відповідальність:

1. Брати, приймати на себе відповідальність [7].

2. Відповідальність покладається на кого-небудь, падає на кого-небудь.

3. Нести відповідальність за кого-небудь, що-небудь.

4. Складати, знімати з себе, з кого-небудь відповідальність.

5. Покладений на когось або взятий на себе обов’язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чиїсь дії, вчинки, слова. Притягати до відповідальності – вважаючи когось винним, вимагати звіту за його вчинки (перед судом, органами влади і т. ін.) [26]. Відповідальність в цих прикладах виступає як певний атрибут, своєрідна «з’ємна» частина етично-духовної сфери людини, яку можна узяти, зняти, перекласти і т.п.

Щодо наукових дефініцій, запропонованих представниками різних наук, то узагальнюючи те, що їх об’єднує, насамперед відмітимо, що фактично у всіх визначеннях відповідальності вказується на її соціальний підтекст. Наприклад, «Відповідальність – покладене на кого-небудь чи узяте ким-небудь зобов’язання звітувати в яких-небудь своїх діях і взяти на себе провину за можливі їхні наслідки» [1]. В цьому визначенні закладено наявність певної інстанції, перед якою людина «звітує щодо своїх дій» і перед якою відчуває себе винною, якщо дія нанесла шкоду. Цією інстанцією може бути анонімна чи конкретна спільнота або інша особа, яка є референтною для людини, що взяла на себе відповідальність.

Психологічний аспект відповідальності, що пов’язує її з активною свідомою діяльністю, підкреслюється у наступному визначенні: «Відповідальність – це усвідомлення здатності виступати причиною змін у собі й у світі й усвідомлене управління цією здатністю» [30]. Діяльнісні аспекти відповідальності виділяються і в наступному словниковому психологічному визначенні: «Відповідальність – відношення залежності людини від чогось (від

іншого), сприйманого їм (ретроспективно або перспективно) як визначальна підстава для прийняття рішень і здійснення дій, прямо або побічно спрямованих на збереження іншого або сприяння йому» [48].

Інше словникове визначення наголошує на взаємозв'язку відповідальності і зобов'язань: «Відповідальність – межі зобов'язань. Здатність людини до виконання зобов'язання й умови її правоти чи винності складають її відповідальність». І далі згідно цього джерела: «... відповідальність відбиває масштаб, обсяг особистих задач, обов'язків індивіда; відповідальність визначає межі зобов'язання» [4]. «Зобов'язання» трактується як обіцянка або договір, що вимагає від того, хто його прийняв, їх безумовного виконання. В даному випадку можна констатувати, що йдеться лише про один аспект відповідальності, а саме: результат діяльності, з яким ув'язується неодмінна дієва участь суб'єкта. Тут акцент робиться на закінченому етапі дії і не враховується роль відповідальності в процесі діяльності і в самому акті прийняття на себе зобов'язання. Ці аспекти «за мовчазною згодою» маються на увазі, але у визначенні не фіксуються.

Виховання відповідальності є одним з найбільш важливих напрямків сучасної соціально-педагогічної діяльності. Це обумовлено цінністю даної якості особистості, як для суспільства, так і для самої людини. В даний час суспільство, яке проголосило цінність самодіяльності, самореалізації, самостійності все більше потребує таких громадян, які здатні приймати рішення, знаходити шляхи їх здійснення і, найголовніше, відповідати за свої дії і вчинки. Для людини відповідальність є цінністю тому, що вона виступає стрижнем цілісності особистості, дозволяє найбільш повно оцінювати себе з точки зору значущості своїх власних рішень і дій.

Кожна з наук пропонує свій погляд і підходи до розгляду проблеми відповідальності. Наприклад, погляду теорії права відповідальність є центральною категорією юриспруденції. Фахівці у галузі правознавства розглядають юридичну відповідальність через співвіднесення з мірою покарання. Вона є важливим засобом забезпечення охоронної функції права та

якісним показником реального втілення прав і свобод особи у соціальній дійсності. Правознавці вважають юридичну відповідальність різновидом соціальної відповідальності, яка включає в себе позитивну і відповідальність за протиправну поведінку.

Ознаками юридичної відповідальності є наступне:

- ґрунтується на нормах права, формально визначена, володіє чіткістю, деталізованістю та загальнообов'язковістю;
- гарантується державою, безпосередньо пов'язана з державно-владною діяльністю та державно-правовим волевиявленням;
- забезпечується державним переконанням або примусом;
- її наслідками є державне схвалення, заохочення або осуд і покарання;
- здійснюється у визначеному процесуальному порядку.

Окреслені вище ознаки юридичної відповідальності дозволяють виокремити її серед інших видів соціальної відповідальності. У змісті цих ознак поєднані властивості, що характеризують як добровільну, так і державно-примусову форми реалізації юридичної відповідальності [20].

В психологічній науці відповідальність – найважливіша властивість особистості. Термін «відповідальність» має пряме відношення до різних галузей психології. Зміст цього поняття аналізується у зв'язку з вивченням особистості, когнітивних процесів, психології управління, морального виховання. У психології відповідальність розуміється як здійснюваний у різних формах контроль над діяльністю суб'єкта з точки зору виконання ним прийнятих норм і правил. При цьому розрізняють зовнішні форми контролю (підзвітність, підлеглість, караність тощо) і внутрішні форми саморегуляції (почуття відповідальності, почуття обов'язку), що забезпечують покладання відповідальності за результати його діяльності на суб'єкта. У психологічній літературі розглядається широке коло питань, пов'язаних з визначенням параметрів відповідальної поведінки, шляхів і засобів виховання відповідального ставлення до суспільно корисної діяльності, виявлення механізмів формування відповідальності особистості та професійної

відповідальності.

Основними напрямами в дослідженні відповідальності у психології є: 1) проблеми виховання відповідальності на різних вікових етапах. Важливо, що в таких дослідженнях визначаються основні параметри, умови формування, провідні чинники, що впливають на процес формування відповідальності, а також структура соціальної відповідальності в єдності когнітивного, мотиваційного та поведінкового компонентів; 2) розгляд відповідальності як соціально – психологічного феномена в умовах спільної діяльності. Вивчення відповідальності відбувається в рамках реальної трудової діяльності, розкриваючи основні референти відповідальності: емоційні, когнітивні, поведінково-вольові. Досліджується проблема формування відповідальності в конкретній діяльності, причому діяльності провідної на даному етапі розвитку особистості; 3) вивчення соціальної відповідальності з погляду схильності особистості дотримуватися в своїй поведінці загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки і її готовність дати звіт за свої дії; 4) аналіз відповідальності з позиції гарантування особистістю досягнення результату власними зусиллями при заданому рівні складності і обмеженому часі з урахуванням можливих несподіванок, труднощів, тобто оволодіння цілісністю ситуації та побудова оригінального контуру діяльності [3, с. 86].

В політології вчені акцентують увагу на такому різновиді відповідальності як політична. Термін «відповідальність» у політології найчастіше застосовується у двох основних значеннях: 1) як така реалізація прав і обов'язків, яка дає змогу діяти свідомо, звітуючи перед собою і беручи на себе відповідальність за помилки; 2) як необхідність, обов'язок та можливість реально відповідати за свої соціально значущі діяння. Політологи окремо наголошують на тому, що політична відповідальність має соціальний зміст, а сферою її застосування є політична діяльність. Політична відповідальність, на думку політологів, є самостійним інститутом, який функціонує на двох рівнях: національному та міжнародному. На міжнародному рівні відповідальність застосовується у контексті дії міжнародного права, як підвид міжнародно-

правової відповідальності. Суб'єктами політичної відповідальності є фізичні та юридичні особи, які здійснюють державну владу, органи і посадові особи місцевого самоврядування, партії, які мають вплив на здійснення державної політики. Сенсом існування політичної відповідальності є потреба формування певного легітимного способу реалізації державної політики, здійснення єдиної поміркованої політики, що включає весь процес її творення: починаючи від розробки політичного сценарію, ефективної та оптимально швидкої його реалізації і до здійснення контрольно-наглядових функцій як запоруки балансу всіх стадій розвитку [20]. Отже, політична відповідальність полягає у можливості здійснювати державну владу або брати активну участь у формуванні громадської думки в сфері політики і часто супроводжує санкції конституційно-правової відповідальності, не будучи з нею тісно пов'язаною.

У сучасній теорії управління поняття соціальної відповідальності також є ключовим, оскільки аналіз будь яких видів управлінської діяльності ґрунтується на виявленні співвідношення прав, обов'язків і відповідальності суб'єкта управління. Це найбільш широко досліджений, у порівнянні з іншими зазначеними науковими напрямками, та найбільш практично зорієнтований шар наукових досліджень відповідальності. Соціальна відповідальність у теорії управління розуміється як об'єктивний, обумовлений конкретно-історичними особливостями розподілу праці характер відносин між особистістю, колективом, суспільством, що передбачає сприйняття і легітимацію певних взаємних вимог. Приймаючи певний статус з властивими йому функціями, правами і обов'язками, індивідуальний актор повинен постійно погоджувати свою поведінку із суспільними вимогами, тобто діяти відповідально. Спеціалісти в галузі управління вважають, що соціальну відповідальність, котра розуміється як всезагальне соціальне явище, необхідно розглядати у різних площинах: економічній, моральній, культурній, психологічній, юридичній. Залежно від того, хто виступає суб'єктом дій, відповідальність прийнято кваліфікувати як індивідуальну чи групову (колективну, корпоративну). Якісний рівень відповідальності тих чи тих суб'єктів

відповідальності співвідноситься також зі сферою, в якій функціонує даний суб'єкт: полем діяльності, що потребує максимальної відповідальності, вважається державне управління.

Наголошуючи на об'єктивній природі відповідальності, теорія управління разом з тим акцентує увагу на ролі особистості як носія відповідальності, моменті перетворення відповідальності на особисту якість, різною мірою властиву різним індивідам, і ця особистісна якість має слугувати одним з нормативних показників професійної придатності якість керівника. Підкреслюється, що поняття «нести відповідальність» (за виконання функцій суб'єкта влади й управління) не є синонімом покарання, воно характеризує скоріше образ заохочування діяльності, відповідальність не зводиться лише до карального аспекту, її слід розуміти з більш широких позицій – як таку, що несе в собі стимулюючий початок. Одним із основних засобів цього стає право, що включає в себе не тільки регулятивні й охоронні механізми, а насамперед механізми, що стимулюють активну відповідальність – індивідуальну й групову.

З позицій соціальної філософії відповідальність – це поняття, яке відображає об'єктивний, історично конкретний характер взаємин між особистістю, колективом, суспільством з точки зору свідомого здійснення пред'явлених до них взаємних вимог [36].

В історії філософії ідея відповідальності розвивається у зв'язку з темами свободи (свободи волі, ухвалення рішення, свободи дії), зобов'язання й провини. У класичній філософії вона й зачіпалася тільки в цьому контексті й далеко не завжди була термінологічно оформлена. Філософське розуміння відповідальності залежить від розуміння свободи. Людина має можливість приймати рішення й здійснювати дії відповідно до своїх думок, але вона повинна відповідати за їхні наслідки й не може перекладати провину за негативні результати своїх рішень і дій на інших [34].

Філософи зазначають, що відповідальність – це відношення залежності людини від чогось (від іншого), сприйманого нею (ретроспективно або

перспективно) як визначальна підстава для прийняття рішень і здійснення дій, прямо або побічно спрямованих на збереження іншого або сприяння йому. Об'єктом відповідальності (тобто іншим) можуть бути інші люди, у тому числі майбутні покоління, спільності, а також тварини, навколишнє середовище, матеріальні, соціальні й духовні цінності й т.д. Основними напрямами філософського вивчення відповідальності є: формування відповідальності перед майбутнім; визначення етики відповідальності; визначення характеру відповідальності за все людство та ін. [38].

Багатоаспектність поняття відповідальності знайшла своє відображення у численних визначеннях феномену відповідальності, що в залежності від предмету і методології наукового аналізу акцентують різні її сторони чи властивості.

Слідом за філософськими дослідженнями педагогіка розглядає відповідальність з точки зору моральності.

На відміну від філософії і психології педагогічна наука значне місце приділяє виявленню засобів і умов формування відповідальності. В якості засобів формування відповідальності досліджувалися суспільно корисна (С. Євсєєва), суспільно-трудова (В. Ігнатова), соціально значуща (В. Хворостовський) діяльності. Значна увага приділялася вивченню відповідальності в діяльності учнівського самоврядування (Е. Кнюхінов).

А. Мудрик зазначає, що формування відповідальності найбільш повно реалізується за умови гуманістичної спрямованості виховання. Засобами розвитку відповідальності виступають рефлексія і саморегуляція, довірчі відносини до світу і з світом, до себе і самими собою. На розвиток відповідальності впливає почуття власної гідності, терпимість, визнання демократичних і гуманістичних відносин у суспільстві [23].

На думку педагогів, формування відповідальності відбувається на всіх етапах вікового розвитку.

Отже, наукова категорія «відповідальність» у філософській, психологічної та педагогічної літератури зовсім виразно включає в свій зміст

соціальну складову. Разом з тим, щоб показати особливий характер і вказати на пріоритетність соціального в категорії «відповідальність» в особливий вид відповідальності виділяють відповідальність соціальну.

Виходячи з аналізу відповідальності у гуманітарних науках (у філософії, етиці, соціології, психології) можна стверджувати, що соціальна відповідальність у своїй внутрішній сутності характеризує соціальну типовість особистості, тобто її здатність дотримуватися у своїй поведінці і діяльності загальноприйнятих у даному суспільстві соціальних норм та вміння об'єктивувати власні дії.

Впродовж останніх років проблема соціальної відповідальності в силу своєї актуальності і багатоплановості є об'єктом зростаючої уваги вчених, які представляють різні галузі соціального знання. Дослідники розглядають це явище в зв'язку з різними проблемами суспільства й у різних контекстах: екологічному, політичному, міжособистісному, управлінському, етичному, педагогічному і т.п. Наявність різних поглядів на сутність, зміст та специфіку соціальної відповідальності і різноманіття методологічних підходів до визначення поняття відповідальності, її структури, типів і форм детермінує необхідність певним чином зіставити, упорядкувати та узагальнити науковий доробок з цієї проблеми.

Соціальна відповідальність як наукова категорія найактивніше вивчається, починаючи з 70-х років XX століття. У зв'язку з посиленням партнерських відносин між суспільством і бізнесом. Під соціальною відповідальністю мається на увазі певний рівень добровільного відгуку на соціальні проблеми з боку організації (Н. Ренк, М. Фрідман).

В дисертації з педагогіки Н. Огренич, аналізуючи соціальну відповідальність школярів, шляхи та умови її формування у дітей, визначає соціальну відповідальність як свідому, стійку, динамічну систему ставлень особистості до різних сфер суспільного життя, які виявляються в діяльності. Показниками соціальної відповідальності школярів, як вважає дослідниця, є позитивне ставлення до суспільно корисної діяльності, наявність суспільно-

соціальних почуттів [28].

Близьку позицію щодо трактування соціальної відповідальності займає Ю. Яременко. В дисертації з соціології «Соціально відповідальна поведінка військовослужбовця в процесі військової діяльності: структура, показники, соціально-психологічний механізм» він наголошує: «Соціальна відповідальність військовослужбовця полягає у слідуванні Статутам, військовим законам, нормам армійського життя. Соціально відповідальна поведінка військовослужбовця розглядається як система проявів якостей індивіда, а саме: в прояві передбачення соціально значущих наслідків своїх дій. Соціально відповідальна поведінка – це система дій особистості при урахуванні соціальних нормативів та прийняття на себе соціальних санкцій у випадку їх порушення» [53, с. 8].

О. Охріменко та Т. Іванова під соціальною відповідальністю розуміють соціальне явище, що являє собою добровільне та свідоме виконання, використання і дотримання суб'єктами суспільних відносин, приписів, соціальних норм, а у випадку їхнього порушення – застосування до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами [30, с., 9]. На їх думку, соціальна відповідальність характеризується наявністю наступних ознак:

1) соціальне явище, наділене конкретно-історичним змістом;

2) свідоме здійснення обов'язку (повинності) особи перед суспільством;

3) його виконання є велінням совісті суб'єкта;

4) невиконання обов'язку (повинності) передбачає той чи інший ступінь осуду такої особи суспільством (суспільною групою, окремими членами суспільства);

5) містить ініціативний характер;

6) надає перевагу або суспільному суб'єкту, або ж індивідуальному суб'єкту, котрий, ймовірно, трактується як представник суспільства чи соціальної групи;

7) надає перевагу компромісу між суспільними інтересами та цілями, з одного боку, та індивідуальними, професійними, етичними і т.д.

устремліннями, з іншого;

8) поведінка людей в контексті соціальної відповідальності визначається, здебільшого, очікуваннями людей щодо соціальної позиції суб'єкта у формуванні соціально визначених атрибутів конкретних соціальних груп [30, с. 10].

Доволі ґрунтовне визначення сутності соціальної відповідальності подає Е. Рудковський. На його погляд, у найбільш загальному розумінні соціальну відповідальність слід розглядати як один із проявів зв'язку та взаємної залежності особистості та суспільства, як співвідношення, що виявляється у мірі відповідності суб'єктивної, людської активності характеру суспільних вимог, а також у певному оцінюванні цієї активності та застосуванні санкцій з боку суспільства. Означене співвідношення встановлюється між суб'єктом відповідальності («той, хто несе відповідальність») та інстанцією, яка висуває вимоги і перед якою звітуються. Сюди також належить об'єкт відповідальності («за що несеться відповідальність»). Суб'єктом соціальної відповідальності (так само, як і її інстанцією) може бути окрема особистість, колектив, соціальна група – будь-яка соціальна спільнота, яка володіє єдністю діяльності та організації. Зв'язок між суб'єктом відповідальності та інстанцією має діалектичний характер: не лише суб'єкт несе відповідальність перед інстанцією, а й інстанція певною мірою відповідає перед суб'єктом [29]. При цьому стверджується, що соціальна відповідальність є віддзеркаленням всієї різноманітності соціальних відносин та узагальненим уособленням всіх видів відповідальності, які входять до її складу. Ці види створюють якісно нову цілісність, яка не може розглядатися ані як одна з них, ані як проста сума цих видів. Співвідношення між соціальною відповідальністю та іншими видами відповідальності можна уявити як діалектичний зв'язок загального та окремого. Загальне існує в окремому та через окреме, але водночас не вичерпується окремим. Тобто соціальна відповідальність – це підґрунтя всіх видів відповідальності; вона охоплює ті спільні, найбільш значущі в соціальному плані аспекти і характеристики, які властиві окремим її видам. Специфіка

конкретних видів соціальної відповідальності зумовлена природою тих суспільних відносин, всередині яких вони виникають і існують у своїй якісній визначеності. Різні види відповідальності постають під час структурного аналізу соціальної відповідальності як елементи системи [5].

Соціальна відповідальність поділяється на негативну (ретроспективну) – відповідальність за вже здійснені в минулому протиправні дії та позитивну (активну) – відповідальність за майбутні дії. Позитивна відповідальність характеризується корисною поведінкою суб'єктів суспільних відносин, що реалізуються шляхом виконання ними обов'язків, які приписуються соціальними нормами. Інакше кажучи, йдеться про соціально необхідний спосіб дій суб'єкта, тобто такий, за якого «не лише конкретні приписи (заборони, обов'язки або повноваження), а й більш загальні цілі, встановлені соціальними нормами, запроваджуються з максимальною адекватністю» [50]. Негативна відповідальність породжується асоціальною поведінкою, що виявляється через порушення приписів соціальних норм, відмовою від виконання обов'язків, встановлених цими нормами, деструктивність міжособистісних відносин і руйнування механізму, що регулює їх функціонування. Негативна відповідальність обов'язково породжує нові (вторинні) правові відносини, в межах яких на правопорушника покладається обов'язок мінімізувати негативні наслідки своєї поведінки. Її своєрідність полягає в тому, що вона залучається в механізм регулювання суспільних відносин у зв'язку з фактами порушення встановлених правил поведінки або, якщо мати на увазі її попереджувальну, профілактичну роль, з можливістю такого порушення [50].

У своїй внутрішній сутності соціальна відповідальність характеризує соціальну типовість особистості, тобто її здатність дотримуватися у своїй поведінці і діяльності загальноприйнятих у даному суспільстві соціальних норм та вміння об'єктивувати власні дії. Вона впливає на свідомість і дії людини, на переконання, вимагає напруження волі, активізує емоційну сферу особистості, спонукає її до пізнавальної, трудової, суспільної активності [2].

Є. Головаха аналізує феномен соціальної відповідальності у контексті сучасних демократичних перетворень в Україні. Він наголошує про наявність негативних для морального стану суспільства наслідків соціально-політичної кризи. Це явище Є. Головаха охарактеризував як формування «аморальної більшості». «Сутність соціального феномену «аморальної більшості» полягає в тому, що моральні норми людської порядності і відповідальності, що регулюють повсякденну поведінку людей, їхні взаємини в різних ситуаціях спілкування і діяльності, розглядаються більшістю дорослого населення України як норми поведінки «моральних аутсайдерів». Анемічна деморалізація приводить до послідовного руйнування моральних основ регуляції соціальної поведінки. Основний наслідок поширення в суспільстві соціального цинізму – руйнування основ соціальної довіри, поваги і відповідальності за свої вчинки перед іншими людьми» [9].

А. Плахотний зазначає, що відповідальність є категорією, яка визначає ступінь вільного прояву соціальним суб'єктом свого обов'язку і права вибирати в конкретних умовах оптимальний варіант ставлення до дійсності, виходячи з прогресивних інтересів суспільства. Для цього визначення відповідальності найважливішими засадами – характеристиками є соціальний суб'єкт, його свобода та ступінь цієї свободи. Соціальний суб'єкт постає складною сукупністю акторів, що діють у соціумі: від окремої людини, особистості до колективу, соціальної спільноти, суспільства, а зрештою – людства в цілому. Об'єктом соціальної відповідальності виступають різні акти діяльності, поведінкові практики, що реалізуються в системі суспільних відносин. Соціальне становище особистості в системі економічних, політичних, соціальних, морально-духовних відносин визначає сферу того, що має бути, обов'язкову лінію поведінки [47].

Під соціальною відповідальністю К. Муздибаєв розуміє «схильність особистості дотримуватися в своїй поведінці загальноприйнятих у даному суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки і її готовність відповісти за свої дії». На думку А. Черменіної, соціальна відповідальність – це

відповідальність за стан і напрямок вимірювань в суспільстві [10].

Д. Фельдштейн визначає соціальну відповідальність як «складну інтегральну якість особистості, що виражається в глибокому взаємозв'язку об'єктивної необхідності виконання суспільних норм, внутрішньої готовності нести відповідальність за себе і за інших і активної реалізації цієї готовності в будь-яких життєвих ситуаціях» [29].

І. Булатніков під соціальною відповідальністю розуміє усвідомлення особистістю соціальної значущості і важливості своєї праці, наявність стійких професійних інтересів до професійної діяльності, відчуття почуття любові до своєї праці, своєї професії, почуття гордості і глибокої поваги до праці а також здатності до емоційно-вольової саморегуляції поведінки і відношення в професійному середовищі [51].

Для педагогічних досліджень важливо, що сучасні теорії розглядають соціальну відповідальність в контексті особистого інтересу людини в процесі реалізації соціально відповідальної поведінки.

Метою соціальної відповідальності виступає формування зрілої, самодостатньої особистості. Не можна не погодитися з думкою А. Реана, що «соціальна відповідальність - це те, відсутність чого відрізняє соціально незрілу особистість від середньої норми» [40].

Отже, аналіз терміна «соціальна відповідальність» показує, що його зміст і концептуальний статус в сучасному соціально-педагогічному знанні істотно змінилися. Це обумовлено декількома факторами: зростанням рівня значущості відповідальності людини не тільки за найближчі, а й віддалені наслідки глобальної людської діяльності; появою нових форм соціально відповідальної поведінки; посиленням ініціативного характеру соціальної відповідальності та зміною механізму її функціонування, завдяки чому соціальна відповідальність з елемента соціальної дії перетворюється в етичну основу людської поведінки.

У зв'язку зі змінами в розумінні наукової категорії «соціальна відповідальність» відбуваються зміни і в осмисленні її педагогічної сутності.

Перш за все, відзначимо, що педагогічні концепції соціальної

відповідальності обговорюється в контексті виховання. Досліджуючи процеси виховання, В. Сухомлинський пов'язує соціальну відповідальність з формуванням громадянськості і моральності, «бо громадянськість – це, перш за все відповідальність, борг - це той найвищий ступінь в духовному житті людини, на якій він віддає себе служінню ідеалу» [44, с. 329]. В. Сухомлинський органічно поєднує громадянськість, відповідальність і совість; відповідальність виступає у нього вищою формою життєдіяльності людини. Вона, по-перше, характеризує здатність особистості самостійно формулювати моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і здійснювати самооцінку і самоконтроль. По-друге, істотно розширює сферу втручання особистості в навколишній світ і стверджує «ідею особистої відповідальності за все, створене нашим народом» [44, с. 464].

На думку І. Гладишевої, соціальну відповідальність можна виховувати в контексті комунікативно-діяльнісної концепції. У центр формування соціальної відповідальності вона ставить діалог з приводу колективного проектування соціальних програм. Відповідальність за слово стає провідним критерієм сформованості соціальної зрілості особистості [43].

Деякі науковці розглядають формування соціальної відповідальності в контексті військово-патріотичного виховання. В даному випадку соціальне виховання будується на таких духовно-моральних цінностях як:

- громадянськість, надкласовість, надпартійність;
- загальнонаціональність в державному масштабі;
- пріоритет суспільно-державних інтересів над особистими;
- лояльність до основ державного і суспільного ладу, до існуючої політичної системи;
- патріотизм, відданість своїй Батьківщині;
- самовідданість і здатність до подолання труднощів і поневірянь;
- гуманізм і моральність, почуття власної гідності;
- соціальна активність, відповідальність, нетерпимість до порушень норм моралі і права [37].

У теоретичних концепціях Є. Малкова, М. Олишевської, Т. Поярової, соціальна відповідальність розглядається в контексті гуманістичного виховання. Соціально-відповідальна людина, на їхню думку, - це соціально активна особистість, яка вміє орієнтуватися в громадської обстановці, що має свої судження і погляди, відповідати за свої дії і вчинки. Це людина, що цікавиться культурою, що розвиває свій культурний рівень, вона комунікабельна, фізично розвинена, чесна, здатна відчувати відповідальність за долю своєї країни [45].

І. Кон, А. Мудрик та інші в своїх дослідженнях приділяли увагу соціальної відповідальності як сукупності соціальних і психологічних процесів, за допомогою яких індивід засвоює систему знань, норм, цінностей, що дозволяють йому функціонувати в якості повноправного члена суспільства [32].

В даний час набирає силу концепція формування соціальної відповідальності в контексті правового виховання особистості. Виховання соціальної відповідальності в даній парадигмі будується в процесі ліквідації правового нігілізму, через формування правової самосвідомості, розвиток досвіду правослухняної поведінки.

Найбільш продуктивним видається осмислення соціальної відповідальності через призму сучасної теорії соціального виховання. Соціальне виховання, здійснюване в виховних організаціях, розширює поле накопичення досвіду соціально-відповідальної поведінки. Крім того, соціальне виховання розширює можливості прояву духовно-ціннісної орієнтації і моральності в процесі особистісного вибору і його усвідомлення.

При подібному гуманістичному підході засобами розвитку відповідальності виступають рефлексія і саморегуляція, довірчі відносини до світу і з світом, до себе і самими собою. На розвиток відповідальності впливає почуття власної гідності, терпимість, визнання демократичних і гуманістичних відносин у суспільстві [8, с. 20].

Таким чином, педагогічна сутність соціальної відповідальності полягає в її важливості для розвитку гуманістичних і духовно-моральних якостей

особистості, формування у підростаючого покоління усвідомленості і розуміння особистої цінності соціально відповідальної поведінки. Вона пов’язана з визначенням значущості цього поняття для суспільства в цілому і для кожної людини окремо і визначається як «накопичення в собі сил добра» (С. Франк), як «духовне діяння» (І. Ільїн), як «робота зі смислами» (В. Соловйов) в ім’я людини і заради людини.

Аналіз літературних джерел дозволяє конкретизувати дефініцію «соціальна відповідальність». Вона позначається як морально-ціннісне стійке особистісне утворення, що виражає ціннісне ставлення особистості до інших людей, навколишньої дійсності і самому собі в єдності відповідальностей «перед» і «за», що реалізується в гуманістичній спрямованості його діяльності і усвідомленні соціальної значущості наслідків.

Вищевикладене дозволяє сформулювати наступне визначення соціальної відповідальності як стійкого особистісного утворення, що розвивається в процесі навчання і виховання, визначає поведінку студентів на основі усвідомлення ними соціально-правових норм, прийняття духовних і моральних цінностей суспільства, особливостей особистого вибору, перетворення суспільно-значущих ситуацій через організацію діяльності, досягнення поставлених цілей і подолання перешкод, що виникли

Соціальна відповідальність особистості регулюється соціальними нормами і реалізується через форми соціального контролю, через розуміння відповідальними суб’єктами своєї суспільної ролі. Особливістю відповідальності як соціального явища є те, що вона включається в усі сфери людської діяльності як їх якісний показник, регулятором якої є соціальна відповідальність.

Соціальна відповідальність відображає схильність особистості дотримуватися в своїй поведінці загальноприйнятих в суспільстві соціальних норм, відповідати за прийняття і виконання особистістю визначених зобов’язань, заснованих на вимогах, пропонованих суспільством і готовність особистості відповісти за свої дії.

1.2. Критерії та показники соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів

В ході аналізу компонентної структури соціальної відповідальності майбутнього соціального педагога необхідно виділити і обґрунтувати основні критерії, а також показники їх сформованості. Умовою для розуміння є твердження, що критерії – це ознаки, на основі яких проводиться судження або оцінка.

Вивчаючи особливості формування соціальної відповідальності студентів, А. Гулевська та В. Максимов пропонують розрізняти в її структурі такі взаємопов'язані компоненти:

- когнітивний (система засвоєних особистістю знань про соціальну відповідальність, сутність прав та обов'язків, про норми і правила поведінки людини в соціумі, способи регулювання відносин між індивідом та суспільством);

- мотиваційний (мотиви соціально відповідальної поведінки, моральні орієнтації у реалізації відповідальних вчинків, прагнення свідомо регулювати свою діяльність у соціально-професійній спільноті);

- діяльнісний (готовність особистості здійснювати свідомий вибір певної лінії поведінки, ухвалювати рішення, оцінювати їх наслідки, визначати необхідні обмеження в поведінці на засадах сформованого світогляду та розвиненої самосвідомості) [19].

За кожним з названих компонентів закріплено відповідні функції, а саме: когнітивний компонент – сенсотворна функція (ціннісні настановлення та орієнтації); мотиваційний компонент – нормативно-регулююча функція (особистісне ставлення до відповідальності, прийняття її); діяльнісний компонент – перетворювальна функція (перетворення наявних знань на переконання, систему поглядів на навколишній світ, саму себе та своє місце в цьому світі, відповідальний характер дій).

Свою структуру соціальної відповідальності студентів запропонувала

В. Савельєва, вирізняючи в ній мотиваційно-ціннісний, орієнтовно-прогностичний, емоційно-вольовий і поведінковий компоненти [33].

Критерієм оцінки мотиваційно-ціннісного компонента соціальної відповідальності студентів визначено просоціальну спрямованість, що проявляється в таких показниках, як альтруїстичні мотиви соціальної поведінки; просоціальні ціннісні орієнтації, широка сфера і соціальний вектор відповідальності, що визнається;

Орієнтовно-прогностичний компонент включає – соціальну передбачливість, показниками якої є знання про зміст базових соціально схвалюваних стратегій рольової поведінки і норм, що зумовлюють їх; знання про сутність і зміст базових соціальних цінностей і розуміння особистого та соціального значення норм, що охороняють їх; уміння передбачати особисті та соціально значущі наслідки своїх дій;

Емоційно-вольовий компонент включає наступні критерії: причетна самостійність, що проявляється в таких показниках, як здатність до емпатії; здатність до рефлексії своєї поведінки; характер атрибуції відповідальності;

Критерієм поведінкового компоненту виступає: наднормативна соціальна активність, показниками якої виступають прагнення до виходу за рамки навчальної програми при засвоєнні змісту соціальних ролей; здатність до прояву ініціативи в організації і здійсненні соціально корисної діяльності; здатність до прийняття на себе додаткових обов’язків [33].

Розглядаючи соціальну відповідальність як готовність до певного способу дій, важливу складову диспозицій особистості, фіксованих у її соціальному досвіді, схильність сприймати й оцінювати умови діяльності, діяти у цих умовах певним чином, а також здатність перетворювати одержані у процесі навчання знання на переконання, систему поглядів на навколишній світ, себе і своє місце у цьому світі, вдосконалювати себе як фахівця й особистості, О. Шевчук та С. Шевчук [52] розрізняють у її структурі такі компоненти:

- когнітивний компонент (система знань, суджень оціночного характеру та думок про соціальну відповідальність, усвідомлення прав й обов’язків,

розуміння норм і правил поведінки у соціумі, засвоєння способів регулювання відносин між суспільством та індивідуумом). Основу цього компонента складає науковий світогляд особистості, що активно формується у студентському віці. У цей період розвивається здатність до рефлексії, самооцінки, завдяки чому формується «Я-концепція» особистості, відбувається усвідомлення нею своїх духовних, інтелектуальних та інших особливостей. Проте можна спостерігати суперечність між потребою у самопізнанні і недостатнім розвитком вольових якостей студентів для її реалізації;

- афективно-мотиваційний компонент соціальної відповідальності пов'язаний з почуттями щодо соціальних об'єктів: задоволення – невдоволення; симпатія – антипатія; любов – ненависть тощо – та містить мотивацію особистості, що виявляється у внутрішніх спонуках до соціально відповідальної поведінки особистості, які ґрунтуються на усвідомленні свого місця у суспільстві, почутті відповідальності за прийняті рішення та вчинки як майбутнього фахівця певної спеціалізації; у прагненні свідомо регулювати свою соціально-професійну діяльність, стати висококваліфікованим фахівцем; у наполегливому досягненні поставленої мети шляхом опанування необхідними компетенціями, узгодження особистих і суспільних інтересів. Мотивація, що пов'язана з розвитком соціальної відповідальності, супроводжується здатністю до емпатії, співпереживання, бажанням допомагати іншим, бути потрібним і корисним людям. Одночасно характерною для цього компонента соціальної відповідальності студентів є суперечність між потребами у самовизначенні, самоствердженні та самореалізації, з одного боку, та недостатньою самостійністю і готовністю до реалізації своїх життєвих планів, з іншого;

- поведінковий компонент забезпечує реалізацію готовності студента здійснювати усвідомлений вибір певної стратегії поведінки. Саме реальна діяльність та поведінка забезпечують формування таких якостей соціально відповідальної особистості, як самостійність, наполегливість, послідовність, ініціативність, рішучість, здатність відстоювати власну позицію тощо. Крім того, активна практична діяльність студентів має бути спрямована на розвиток

комунікативних, організаторських, креативних та інших здібностей, які також мають безпосередній зв'язок з соціальною відповідальністю майбутнього фахівця. Проте у навчальному процесі вищого навчального закладу має місце проблема, що виявляється у суперечності між потребою включення майбутніх фахівців у соціально-відповідальну діяльність і відсутністю реального поля цієї діяльності [52, с. 266].

Дослідниками також запропоновано типи сформованості соціальної відповідальності студентів, кожний з яких характеризується певним змістом:

Соціально відповідальний тип – високий рівень моральності, володіння духовними цінностями, ідеалами, нормами, спрямованістю своєї діяльності на соціально значущі результати; узгоджені власні та соціальні інтереси; високорозвинена здатність до соціальної рефлексії; збалансовані модальності «відповідальний за» і «відповідальний перед».

Соціально орієнтований тип – визначає усвідомлену соціальну активність; спрямованість на результати, які є благом для самого студента та значущих для нього людей; орієнтацію переважно на норми, вибірково на духовні цінності; здатність до соціальної рефлексії; особистий вибір здійснює відповідно до особистих інтересів та інтересів значущих для нього людей, модальність «відповідальний перед» домінує над модальністю «відповідальний за».

Соціально пасивний тип соціальної відповідальності визначається діяльністю лише за наявності особистого інтересу; керується виключно нормами, духовні цінності часто ігнорує; скоріше не схильний до соціальної рефлексії; особистий вибір характеризується індиферентністю; модальності «відповідальний перед» і «відповідальний за» не виражені.

Асоціальний тип проявляється у діяльності, в основі якої виключно матеріальні потреби і потреби у домінуванні; спрямований на результати, які принесуть користь йому, оточуючі люди розглядаються як засіб для досягнення мети; ігнорування громадських норм і духовних цінностей, порушення правил громадської поведінки; можлива схильність до соціальної рефлексії, але

керується її результатами виключно у власних інтересах; особистий вибір орієнтований на власну вигоду, користь для себе і «проти людей»; модальності «відповідальний перед» і «відповідальний за» морально і соціально знецінені [52, с. 267].

Отже, кожний з типів соціальної відповідальності тісно пов’язаний зі змістом виокремлених структурних компонентів, що дає змогу не лише конкретизувати їх діагностичне вимірювання, а й передбачити напрями, за якими має здійснюватися навчально-виховний процес у вищому навчальному закладі.

Соціальна відповідальність розглядається як морально-ціннісне стійке особистісне утворення, яке включає наступні компоненти: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний, рефлексивно-прогностичний.

М. Іванов у дисертації «Формування соціальної відповідальності студентів засобами правового виховання» виділяє наступні компоненти соціальної відповідальності студентів: мотиваційно-ціннісний, орієнтовно-прогностичний, емоційно-вольовий та поведінковий [21].

Критерієм оцінки мотиваційно-ціннісного компонента соціальної відповідальності студентів, на думку М. Іванова, є просоціальна спрямованість, що виявляється в таких показниках, як альтруїстичні мотиви соціальної поведінки; просоціальні ціннісні орієнтації, широка сфера та соціальний вектор відповідальності.

Орієнтовно-прогностичного компоненту критерієм виступає соціальна передбачливість, показниками якої є знання про зміст базових соціально схвалюваних стратегій рольової поведінки і норм, що їх обумовлюють; знання про сутність і зміст базових соціальних цінностей і розуміння особистого і соціального значення охороняющих їх норм; вміння передбачати особисті і соціально значущі наслідки своїх дій;

Наступним компонентом соціальної відповідальності студентів виступає емоційно-вольовий, критерієм якого є співпричетна самостійність, що виявляється в таких показниках, як здатність до емпатії; здатність до рефлексії

своєї поведінки; характер атрибуції відповідальності.

Критерієм сформованості поведінкового компонента виступає наднормативна соціальна активність, показниками якої виступають прагнення до виходу за рамки навчальної програми при засвоєнні змісту нормативно обумовлених соціальних ролей; здатність до прояву ініціативи в організації і здійсненні соціально корисної діяльності; здатність до прийняття на себе додаткових обов'язків [21].

І. Гладишева структуру соціальної відповідальності представляє як взаємозв'язок когнітивного (система засвоєних особистістю знань про сутність прав і обов'язків, про норми і правила поведінки людини в соціумі, про способи його регулювання), мотиваційного (ієрархія мотивів соціально відповідальної поведінки, моральні устремління до реалізації відповідальних вчинків, спонукання свідомо регулювати свою діяльність) і діяльнісного (здатність і готовність людини здійснювати усвідомлений вибір лінії поведінки, приймати рішення, оцінювати їх наслідки) компонентів [16].

О. Бобкова стверджує, що зміст виховання соціальної відповідальності включає компоненти: когнітивний (систему засвоєних особистістю знань про сутність прав і обов'язків, про норми і правила поведінки людини в соціумі, про способи регулювання відносин з іншими людьми); мотиваційний (ієрархію мотивів соціально відповідальної поведінки); вольовий (моральні устремління в реалізації відповідальних вчинків, спонукання свідомо регулювати діяльність), діяльнісний (здатність і готовність людини здійснювати усвідомлений вибір певної лінії поведінки, приймати рішення, оцінювати їх наслідки; визначати необхідні обмеження в поведінці) [32].

Критеріями сформованості соціальної відповідальності у старших школярів, на думку О. Бобкової виступають:

1. Когнітивний показник (правильне розуміння загальноприйнятих норм і правил поведінки, орієнтація на них в процесі діяльності).

2. Мотиваційний показник (сформованість мотивів соціально-відповідальної поведінки).

3. Діяльнісний показник (усвідомленість характеру дій, ступінь систематичності та успішності виконання навчальної та позакласної роботи [32].

І. Кочетова критеріями сформованості соціальної відповідальності у студентів виділяє: когнітивний, мотиваційно-ціннісний, діяльнісний, особистісний [27].

О. Лаврентьєва на підставі вікових особливостей та провідних сфер особистості підлітка в ролі ведучих критерій сформованості соціальної відповідальності визначає: когнітивно-аналітичний, діяльнісно-рефлексивний, поведінковий, емоційно-вольовий та ціннісно-мотиваційний [45].

Когнітивно-аналітичний критерій характеризує обсяг, глибину, характер знань про соціальну відповідальність, усвідомлення підлітком ситуації соціальної відповідальності, ступінь осмисленості суджень про сутність і значення соціально відповідальної поведінки.

Діяльнісно-рефлексивний критерій виявляє міру включеності підлітка в соціально відповідальну поведінку, характер відношення до такої поведінки, наявність рефлексивності себе як суб’єкта соціально відповідальної поведінки, показує ступінь усвідомленості рішень, дій.

Поведінковий критерій визначає спосіб життя і дій, правила поведінки.

Емоційно-вольовий критерій характеризує переживання значущості прийнятої соціально відповідальної поведінки, включає в себе особливості емоційних переживань при виборі дій, акцентує увагу на вольових зусиллях підлітка в ситуації соціальної відповідальності.

Ціннісно-мотиваційний критерій відображає ставлення підлітка до соціально відповідальної поведінки, ступінь усвідомлення мотивації соціально відповідальної поведінки, включеність соціальної відповідальності в ієрархію цінностей підлітка [45].

Отже, на основі аналізу наукових робіт компонентами сформованості соціальної відповідальності студентів вищого навчального закладу, на нашу думку, виступають: когнітивний, ціннісний та рефлексивний.

Критерієм сформованості когнітивного компонента соціальної відповідальності студентів вищого навчального закладу виступає соціальна поінформованість. Цей критерій розкривають наступні показники: знання про зміст основних соціальних цінностей і усвідомлення соціального і особистого значення їх норм, знання про базові соціально схвалювані стратегії рольової поведінки і норм.

Ціннісний компонент соціальної відповідальності студентів вищого навчального закладу включає такий критерій, як просоціальна спрямованість, яка проявляється в наступних показниках: просоціальні цінності і ціннісні орієнтації.

Критерієм сформованості рефлексивного компоненту соціальної відповідальності студентів є здатність до рефлексії власної поведінки.

Таким чином, соціальна відповідальність майбутнього соціального педагога є структурним утворенням, що містить сукупність взаємопов’язаних компонентів. Зміст кожного компонента співвідноситься з певною сферою цілісної особистості й передбачає становлення студента не лише як соціально розвиненої особистості, а й відповідального майбутнього фахівця.

1.3. Педагогічні умови формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів

Важливість соціальної відповідальності як якості, утворення, властивості особистості зумовлена тим, що вона виявляється в усіх сферах її життєдіяльності, постає критерієм оцінювання взаємодії з іншими членами соціуму, соціально зумовлена як характером суспільних відносин, так і місцем індивіда у системі цих відносин. Соціальна відповідальність виникає тоді, коли поведінка людини має суспільне значення і регулюється прийнятими соціальними нормами. Однак регулювати поведінку людини можливо і необхідно лише тоді, коли вона володіє певною свободою дій, що передбачає

здатність обирати власну лінію поведінки, самостійно визначати спрямованість своїх вчинків [13, с. 167].

Соціальна відповідальність студента – це стійка диспозиційна стратегія соціальної поведінки особистості, що базується на переконанні в об'єктивній необхідності відносин взаємної залежності членів суспільства і проявляється у свідомому настановленні на активне освоєння потенційних ролей, активне виконання актуальних соціальних ролей на основі співвідношення своїх дій і їх наслідків з термінальними цінностями суспільства і нормами, а також в готовності відповідати за отриманий результат [21].

Дослідженню соціальної відповідальності у різних вищих навчальних закладах України присвячено чимало праць. Зокрема Н. Ткаченко, Є. Книш та Н. Червоненко вважають, що із важливих завдань вітчизняної вищої фармацевтичної освіти стає формування у майбутніх фахівців культури соціальної відповідальності – надання базових знань з теорії та практики соціальної відповідальності та сприяння набуттю відповідної професійної компетенції [46].

О. Козловець, І. Левтун та О. Хворостина слушно зазначають щодо соціальної відповідальності у випускників технічних вузів: підготовка сучасного магістра та спеціаліста-технолога актуалізує проблему формування соціальної відповідальності як типової якості особистості інженера через систему вузівської освіти, оскільки європейський вектор сучасної української геоекономічної, науково-дослідницької моделі має принципове значення для ефективної участі України у міжнародній діяльності. Означена діяльність вимагає гармонічної інтеграції досвіду та знань з базовими загальнолюдськими цінностями, дотримання принципів Глобального договору, тобто суспільство та влада потребують від фахівця більш відповідальної поведінки та більш активної участі у вирішенні соціальних проблем [17, с. 35].

Заслуговує на увагу твердження А. Гріччіної, що, зважаючи на світові та вітчизняні процеси розвитку суспільства, науки та техніки, важливою місією технічних університетів має бути підготовка соціально відповідальних фахівців

в інженерній галузі, здатних своєю працею забезпечити подолання кризових явищ у суспільстві та безпечний подальший розвиток науки й техніки [11, с. 283].

Щодо розвитку соціальної відповідальності за кордоном, то варто виокремити деяких науковців. Зокрема А. Лавров та Н. Степанова у своїй роботі говорять про те, що соціальна відповідальність вищого навчального закладу – це основний напрям національної освітньої політики. Соціально відповідальний університет сприяє прискоренню розвитку регіону, зменшенню політичних і соціальних ризиків, зміцненню міжнародних економічних зв'язків регіону і країни з країнами-партнерами, зміцненню репутації ВНЗ, збільшенню цінності його бренду, інвестиційної привабливості. Соціальна відповідальність університету корисна для довгострокового успіху самого вузу і для суспільства в цілому, тому повинна бути невід'ємною частиною його стратегії і довготривалої політики [41].

Я. Лопез вважає, що нині діяльність університетів спрямована на підтримку актуальності програм, які вони здійснюють, тим самим підтверджуючи, що вони реалізують свою корпоративну соціальну відповідальність. Говорячи про соціальну відповідальність, дослідник вважає, що слід врахувати певний ряд ключових моментів, які стосуються як самих соціально-орієнтованих вищих навчальних закладів, так і їх програм [12].

С. Барабліна, Л. Мехрішвілі зазначають, що можна розглядати соціальну відповідальність (social responsibility) в широкому аспекті як одну із соціальних функцій університету, підкреслюючи тим самим особливий фокус діяльності університетів: орієнтованість на потреби суспільства в цілому та окремих громадян, зокрема тих, хто проживає на окремих територіях або об'єднанні в окремі спільноти [22].

І. Кочетова вважає, що для успішного розвитку суспільства потрібно виховувати у майбутніх фахівцях економічну незалежність, свободу, творчу активність, відповідальності за рішення, які приймаються, уміння будувати спільну діяльність у спілкуванні на основі співпраці і партнерства, виражати

причетність до загальної справи, тобто якостей, які характеризують поняття «соціальна відповідальність» [34]. Виходячи з вищевикладеного, вирішення проблеми розвитку соціальної відповідальності у молодого покоління є пріоритетною вимогою для підвищення якості професіональної підготовки студентів вищих навчальних закладів.

Отже, під соціальною відповідальністю майбутніх соціальних педагогів розуміємо стійке морально-ціннісне особистісне утворення, що розвивається в процесі навчання і виховання, визначає поведінку студентів на основі усвідомлення ними соціально-правових норм, прийняття духовних і моральних цінностей суспільства, особливостей особистого вибору, перетворення суспільно-значущих ситуацій через організацію діяльності, досягнення поставлених цілей і подолання перешкод, що виникли.

Формування соціальної відповідальності студента є складним, багаторівневим процесом, який реалізується за допомогою спеціально розроблених педагогічних стратегій, що забезпечують ієрархічний перехід до вищого рівня соціальної відповідальності, потребою, що мотивується, «для інших» [22].

Формування соціальної відповідальності майбутнього соціального педагога в соціокультурному освітньому просторі буде результативнішим якщо: буде розроблена інтеграційна концепція формування соціальної відповідальності студента з урахуванням основних ідей наступних підходів:

- культурологічний підхід – розкриває природу формування відповідальності особистості в контексті «культури», культурних традицій і новацій у формуванні даної якості особистості;

- аксіологічний підхід – орієнтує на ціннісно-смислове розуміння розвитку особистості і прийняття цінності відповідальності «перед» і «за» в їх гармонії;

- історико-онтологічний підхід – відображає шлях розвитку ідеї формування соціальної відповідальності особистості і дозволяє при розробці наукових факторів, умов, методів і засобів враховувати традиції і досвід,

накопичені в даному напрямку;

- філософсько-антропологічний підхід – орієнтує на пріоритети організаційно-наукових дій по відношенню до студента як до людини, відповідальної за власний соціальний вибір, здатної усвідомлено здійснювати відповідальні дії;

- компетентнісний підхід – дозволяє визначити соціальну відповідальність студента як рушійну силу, що сприяє оволодінню компетенціями соціально-ціннісної поведінки, ознакою якої є особистий соціальний вибір, який є благом для інших і для нього самого;

- особистісно-діяльнісний підхід передбачає, що соціальна відповідальність формується в діяльності і одночасно є результатом даного процесу - якістю особистості [6].

Інтеграція перерахованих підходів через відповідні їм принципи: культурообумовленості, антропологізму, аксіологічної орієнтованості, узгодженості традицій і новацій, компетентнісної діяльнісної визначеності, відображає методологічні засади формування соціальної відповідальності студента, визначає вибір узгоджених наукових стратегій і тактик їх реалізації (умов, методів, прийомів, засобів).

Дослідження соціальної відповідальності у структурі професійних компетенцій психолога пов’язане з психологічними характеристиками особистості, такими як локус контролю, рівень моральної зрілості, соціальна спрямованість особистості, про що зазначають О. Шевчук та С. Шевчук. Соціальна відповідальність як невід’ємна компетенція майбутнього психолога виконує різноманітні функції: ціннісно-орієнтовну, регулятивну та перетворювальну. Йдеться про вибір соціально вагомих цінностей, норм і традицій, на яких ґрунтуються моральні стосунки у професійній діяльності, у певному соціальному оточенні та суспільстві. Соціальна відповідальність є важливим чинником перетворення отриманих у процесі навчання знань у переконання, систему поглядів на навколишній світ, на себе і своє місце у цьому світі; удосконалення себе як фахівця та особистості [52].

В. Савельєва вважає, що «формування соціальної відповідальності студента вищого навчального закладу є складним, багаторівневим процесом, який реалізується за допомогою спеціально розроблених наукових стратегій, що передбачають ієрархічний перехід від наявного у нього рівня прояву соціальної відповідальності до потенційно можливого, більш високого. У соціокультурному освітньому просторі вищого навчального закладу даний перехід забезпечується стратегією «психолого-педагогічне сприяння», яка виражається в доцільному виборі наукових дій і в розробці адекватного стану соціальної відповідальності студента комплексу умов, способів, методів, прийомів, засобів, форм їх реалізації» [39].

Психолого-педагогічне сприяння як стратегія представлена сукупністю послідовних дій: критичне осмислення стану реальності; вибір альтернативних варіантів її перетворення; конкретизація довгострокових освітніх цілей і завдань і формулювання стратегії; розробка стратегічного проекту і адекватного механізму його реалізації; контроль і корекція дій; оцінка результатів виконаної роботи. Виділені суттєві ознаки педагогічного сприяння як стратегії відображають сутність і зміст цього поняття. Дана стратегія спрямована на особистість того, хто навчається, отже, є особистісно-орієнтованою.

Вибір психолого-педагогічного сприяння в якості педагогічної стратегії обумовлений двома обставинами.

По-перше, студентський вік – це вік, коли відбуваються якісні зміни в житті студента, що впливають на параметри його соціальності як суб’єкта власного становлення і розвитку. У цей період студент як особистість, що розвивається потребує діяльнісної участі викладача у вигляді допомоги, емоційної підтримки в ситуації соціального вибору.

По-друге, дана стратегія в своєму етимологічному значенні може бути представлена як «сприяння», в якому відображена соціальність (спільність) педагогічної діяльності. У цьому сенсі «сприяння» узгоджується з формуванням соціальної відповідальності як соціального якості особистості в

освітньому просторі – просторі взаємодії його суб’єктів.

Як підкреслюється в більшості педагогічних робіт, формування соціальної відповідальності як якості особистості відбувається в процесі організації діяльності. Види цієї діяльності різноманітні і охоплюють досить широкий діапазон [31].

Вплив на формування соціальної відповідальності в юнацькому віці, на наш погляд, має таке психологічне новоутворення, як розширення сфери спілкування. Саме в процесі спілкування юнак починає презентувати свої судження про дорослість взагалі і про соціальну відповідальність, як характеристиці дорослості. В юнацькому віці активно розвивається діяльнісно-рефлексивна характеристика соціальної відповідальності.

Істотну роль в усвідомленні значення для юнака соціальної відповідальності грає її емоційне сприйняття (Л. Божович). Чим розвиненіші емоційні переживання досвіду соціально-відповідальної поведінки, тим стійкіше відношення до відповідальності, як особистісної характеристики. Емоції дають можливість юнаку усвідомити значення соціальної відповідальності в процесі вибудовування відносин з іншими. Вони збуджують внутрішні процеси самооцінювання і рефлексії.

У юнацькому віці помітний вплив набувають вольові якості особистості: наполегливість, завзятість у досягненні мети, вміння долати труднощі. У цей період юнак здатний до окремої вольової діяльності (він ставить цілі, планує їх, здійснює, рефлексує), він здатний приймати особисту відповідальність за свої дії.

Отже, характеристику соціальної відповідальності студентів, на нашу думку, слід розглядати через призму емоційно-вольових проявів.

В процесі накопичення, збагачення, зростання досвіду соціально відповідальної поведінки, в ході рішення все більш зростаючих за складністю соціальних задач на місце спонтанної соціальної відповідальності приходить соціальна відповідальність іншого роду – свідомо регульована, основою такого свідомо регульованого процесу виступає утвердження соціальної

відповідальності в системі особистісних цінностей. Цінності являють собою найважливіші компоненти культури, включають в себе смисли, значення, орієнтири [49].

Формування соціальної відповідальності студентів проходить кілька етапів.

На першому етапі відбувається накопичення знань, збагачення уявлень про соціальну відповідальність; апробація суджень; становлення цільових установок на соціальну відповідальність; розвиток мотивів, що спонукають студентів до соціально відповідальної поведінки; здатність аналізувати вчинки з точки зору соціальної відповідальності.

Другий етап забезпечує збагачення досвіду соціально відповідальної поведінки; закріплення звичок соціально відповідальної поведінки; прояв ініціативності; готовність робити вибір між особистою і соціальною спрямованістю відповідальності; здатності до самооцінки соціально відповідальної поведінки; розвиток навичок контрольно-оцінної діяльності і навичок систематичної рефлексії.

Третій етап спрямований на розвиток емоцій, почуттів, вольових і моральних установок в ситуації соціально відповідальної поведінки; збагачення досвіду управління та контролю власними емоціями; прояв щирості при відгуку на ставлення до інших людей.

На четвертому етапі відбувається включення соціальної відповідальності в ієрархію цінностей студентів; юнаки проявляють здатність в демонстрації і пропаганді цінностей соціальної відповідальності; через визнання цінності соціальної відповідальності вони усвідомлюють такі поняття як благо, чесність, совість, борг.

Проаналізуємо підходи вчених щодо педагогічних умов формування соціальної відповідальності студентів.

І. Гладишева педагогічними умовами, які забезпечують ефективність виховання соціальної відповідальності у студентів недержавного вузу виділяє наступні: побудова процесу навчання і виховання на основі комунікативно-

діяльнісного підходу; забезпечення інтеграції навчальної і позааудиторної діяльності при використанні діалогу як провідної технології виховання; створення поля соціальної відповідальності через включення студентів в проектування і реалізацію соціальних програм, формування спільноти викладачів і студентів, спрямованої на організацію внутрішньої життєдіяльності вузу [15].

О. Донева у своїй дисертаційній роботі основними педагогічними умовами розвитку соціальної відповідальності студентів визначає наступні: організаційно-педагогічні, дидактичні, психолого-педагогічні, корекційно-розвиваючі [33].

До організаційно-педагогічних умов, на думку дослідниці, відносяться вдосконалення інноваційного освітнього середовища вищого навчального закладу, педагогічна діагностика вихідного рівня соціальної відповідальності, прогнозування системи професійних цінностей та індивідуальної стратегії студентів в процесі навчання. Найбільш повно це можливо вирішити в умовах проведення додаткових спецкурсів педагогічного циклу, де можливі організація педагогічної стратегії і технології визначення педагогічних умов розвитку соціальної відповідальності студентів.

За К. Хелкманом відповідальність проходить три фази формування:

1) автономна суб'єктивна відповідальність,

2) відповідальність як соціальний обов'язок,

3) відповідальність, заснована на принципах моралі [24].

До дидактичних умов належить проектування моделі взаємодії педагога і студента по фасилітації відповідальності. Формування соціальної відповідальності студентів здійснюється з урахуванням конкретної спеціалізації в умовах моделювання ситуацій прояви особистої відповідальності в навчально-професійному середовищі.

До числа психолого-педагогічних умов О. Донева відносить розвиток мотивації відповідального ставлення майбутнього фахівця до обраної професійної діяльності, до проектування особистісно-професійної траєкторії

розвитку, надання педагогічної підтримки, розвиток здатності до суб'єкт-суб'єктної педагогічної взаємодії, усвідомлення себе в професії, розвитку інструментальної та мотиваційної основи для прийняття відповідальності за своє особистісне становлення [33].

До корекційно-розвивальних умов відносяться профілактика особистісних і професійних деформацій в сфері розвитку відповідальності, формування досвіду соціальної відповідальності студентів в ході практико-орієнтованої діяльності вищого навчального закладу. Створення професійно-особистісних, ситуаційно-моделюючих і розвивально-творчих умов в процесі навчання в сучасному вищому навчальному закладі дає можливість стверджувати, що рівень соціальної відповідальності студентів змінюється з позитивним вектором.

О. Лаврентьєва до педагогічних умов формування соціальної відповідальності підлітків крізь призму життєдіяльності школи, відносить:

- включення соціальної відповідальності в структуру цінностей життєдіяльності школи;

- створення системи педагогічних ситуацій вибору між особистісною та соціальною спрямованістю відповідальності;

- включення підлітків в партнерські відносини з іншими учнями, педагогами, батьками та іншими дорослими [40].

А. Гулевська та В. Максимов у своїй монографії виділяють наступні педагогічні умови, що, на їх думку, сприяють ефективності формування соціальної відповідальності у студентів економічних спеціальностей:

- організація процесу навчання основам знань про соціальну відповідальність, про сутність прав і обов'язків, норми і правили поведінки людини в суспільстві, про цінності, моралі і моральності, про допустимі і неприпустимі наслідки прийняття управлінських рішень, про соціальні наслідки економічного розвитку;

- забезпечення інтеграції навчальної та суспільно значущої діяльності студентів;

- створення професійно-педагогічного середовища формування соціальної відповідальності через включення студентів університетів в соціальне проектування і реалізацію вузівських програм навчально-виховної роботи [19].

О. Донева вважає, що розвиток соціальної відповідальності проходить три етапи, а саме: підготовчий, основний та заключний.

Підготовчий етап передбачає набуття знань про найбільш загальні соціально-економічні поняття, закони, категорії, про сутність прав і обов'язків, про норми і правила поведінки людини в соціумі.

Основний етап включає процес формування мотивів соціально відповідальної поведінки студентів в освітній діяльності, спілкуванні, у формуванні моральних устремлінь до реалізації відповідальних дій і вчинків, у свідомій регуляції своєї поведінки, в прийнятті рішень і оцінці їх наслідків.

У сучасних умовах для студентів важливим є включеність в конкурентні відносини, як емоційний фактор, що вимагає від них демонстрації працездатності, зібраності, ініціативності, дисциплінованості, точності, готовності до прямого включення в управління матеріальними цінностями і людськими ресурсами.

Заключний етап містить реалізацію отриманого досвіду в різних формах позааудиторної діяльності: культурно-просвітницької, спортивно-оздоровчої, науково-дослідної, участь в роботі органів студентського самоврядування, в реформуванні і управлінні діяльністю вищого навчального закладу. Педагогічний аспект залучення студентів до різних видів діяльності полягає в тому, що він сприяє цілеспрямованості розвитку особистості, актуалізації суб'єктної позиції студента в процесі освоєння цінностей і норм соціуму [33, с. 18].

Розглянувши особливості формування соціальної відповідальності, вважаємо, що педагогічними умовами, що будуть сприяти формуванню соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів є:

- організація процесу навчання основам знань про соціальну

відповідальність, про сутність прав і обов'язків, норм і правил поведінки людини в суспільстві, про моральні цінності;

- створення педагогічних ситуацій вибору між особистісною та соціальною спрямованістю відповідальності, що дозволяють підвищити рівень суджень про соціальну відповідальність, збагатити досвід соціально-відповідальної поведінки та пережити позитивні емоції подолання особистісної спрямованості соціально відповідальної поведінки над суспільною.

Висновки до першого розділу

Аналіз наукових джерел з проблеми соціальної відповідальності встановив, що наукова категорія «соціальна відповідальність» знаходиться в постійному розвитку. Класичне розуміння соціальної відповідальності як здатності відповідати за свій вибір на основі внутрішніх переконань (поєднання боргу і відповідальності) трансформується в активну турботу людини про інших людей; в систему властивостей особистості, що відображають ставлення до інших людей і самого себе; емоційне переживання самостійної, творчої діяльності на основі передбачення наслідків; почуття власної гідності, терпимості, довірчих відносин до світу і зі світом, до себе і самим собою. Все це дозволяє конкретизувати сутність формування соціальної відповідальності і розуміти її як педагогічну діяльність, що забезпечує отримання знань про сутність соціальної відповідальності, набуття досвіду соціально відповідальної поведінки, стимулювання емоційного і ціннісного переживання соціально відповідальних вчинків і включення соціальної відповідальності в ієрархію особистісних цінностей студентів.

Соціальна відповідальність є стійким особистісним утворенням, що розвиваються в процесі навчання і виховання, що визначає поведінку студентів на основі усвідомлення ними соціально-правових норм, прийняття духовних і моральних цінностей суспільства, особливостей особистого вибору,

перетворення суспільно-значущих ситуацій через організацію діяльності, досягнення поставлених цілей і подолання перешкод, що виникли.

Критеріями сформованості соціальної відповідальності у студентів закладу вищої освіти виступає взаємозв'язок когнітивного, ціннісного та рефлексивного компонентів.

Педагогічними умовами, що сприятимуть формуванню соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів нами визначено: організацію процесу навчання основам знань про соціальну відповідальність, про сутність прав і обов'язків, норм і правил поведінки людини в суспільстві, про моральні цінності та створення педагогічних ситуацій вибору між особистісною та соціальною спрямованістю відповідальності.

РОЗДІЛ 2
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

2.1. Методика й організація проведення експериментального дослідження

Експериментальне дослідження формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів у процесі професійної підготовки проходило в кілька етапів.

На першому (констатувальному) етапі проводилася діагностика, визначався рівень сформованості соціальної відповідальності у студентів в експериментальній і контрольній групах.

На другому (формувальному) етапі в експериментальній групі впроваджувалися таки педагогічні умови як: організація процесу навчання основам знань про соціальну відповідальність, про сутність прав і обов’язків, норм і правил поведінки людини в суспільстві, про моральні цінності; створення педагогічних ситуацій вибору між особистісною та соціальною спрямованістю відповідальності.

На третьому (контрольному) етапі здійснювався аналіз змін соціальної відповідальності студентів, включених в експериментальну роботу, проводився порівняльний аналіз рівнів соціальної відповідальності експериментальної і контрольної груп.

Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі Запорізького національного університету. В експерименті брали участь 27 студентів денної та заочної форм навчання другого та третього курсів факультету соціальної педагогіки та психології освітньо-професійної програми «Соціальна педагогіка». Респонденти були поділені на дві групи: експериментальну (ЕГ) –

13 студентів та контрольну (КГ) – 14 студентів. Наявність контрольної і експериментальної груп дозволило відпрацювати діагностичну технологію вивчення соціальної відповідальності студентів – майбутніх соціальних педагогів, а також перевірити ефективність здійснюваних форм діяльності. Експериментальна і контрольна групи на початок експерименту перебували в рівних умовах.

Для визначення рівня соціальної відповідальності студентів нами були використані наступні методики діагностики:

Для дослідження когнітивного компоненту використовувалися анкета «Уявлення про соціальну відповідальність» та методика «Когнітивна орієнтація Дж. Роттера.

1. Анкета була направлена на з'ясування повноти знань студентів про соціальну відповідальність, про значення системи цінностей і ціннісних орієнтацій у процесі розвитку соціальної відповідальності (додаток А).

2. Методика «Когнітивна орієнтація Дж. Роттера орієнтована на виявлення спрямованості особистості на зовнішні (екстернальні) або внутрішні (інтернальні) стимули, готовність до активності і в цілому наявність інтернальних характеристик особистості, почуття відповідальності, тобто на виявлення рівня сформованості когнітивного компонента соціальної відповідальності студентів.

Для дослідження ціннісного компоненту соціальної відповідальності використовувалися: методика М. Рокича «Ціннісні орієнтації», діагностика інтерактивної спрямованості особистості Н. Щуркової, експрес-діагностика соціальних цінностей особистості Н. Фетіскіна.

1. Методика М. Рокича «Ціннісні орієнтації» заснована на прямому ранжуванні списку цінностей. М. Рокіч розрізняє два класи цінностей: термінальні – переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути; інструментальні – переконання в тому, що якийсь образ дій або властивість особистості є кращим в будь-якій ситуації. Цей поділ відповідає традиційному поділу на цінності-цілі і цінності-засоби.

Респондентам пред'являються два списки цінностей (по 18 у кожному), або на аркушах паперу в алфавітному порядку, або на картках. У списках випробуваний присвоює кожній цінності ранговий номер, а картки розкладає по порядку значимості. Спочатку пред'являється набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

2. Діагностика інтерактивної спрямованості особистості Н. Щуркової призначена для вивчення вектора інтерактивної спрямованості і особистої соціалізації. Випробуваному пропонується опитувальник з готовими відповідями, позначеними літерами «а», «в» і «с». Йому слід вибрати ту відповідь, яка більшою мірою відповідає його думці і найбільш цінна для нього.

Методика передбачає визначення трьох видів спрямованості: орієнтації на особисті (егоїстичні) інтереси; орієнтації на взаємодію, співпрацю з іншими людьми; маргінальної орієнтації.

3. Експрес-діагностика соціальних цінностей особистості Н. Фетіскіна сприяє виявленню особистих, професійних і соціально-психологічних орієнтацій і переваг. Досліджуваним пропонується оцінити для себе значущість кожного з запропонованих тверджень в балах за схемою: 10 (неважливо), 20, 30, 40 ... 100 (дуже важливо).

Чим вище підсумкова кількість балів в кожному розділі, тим більшу цінність представляє для досліджуваних даний напрямок. При цьому чим ближче один до одного значення у всіх восьми розділах, тим більше різнобічним людиною він є.

Для дослідження рефлексивного компоненту соціальної відповідальності використовувався тест «Здібності до рефлексії» А. Карпова.

Методика діагностики рефлексивності (опитувальник А. Карпова) призначена для визначення рівня розвитку рефлексії у особистості. Студентам пропонуються 27 тверджень на які вони має відповідати згідно з запропонованою схемою.

Для інтерпретації результатів застосовуються три основні категорії. Показники, що дорівнюються або більше, ніж 7 стенів, свідчать про

високорозвинену рефлексивність. Показники в діапазоні від 4 до 7 стенів – індикатори середнього рівня рефлексивності. Результати, менші 4-х стенів – вказують на низький рівень розвитку рефлексивності.

Діагностування майбутніх соціальних педагогів проводилося за допомогою Google Форм.

В результаті аналізу емпіричних матеріалів констатувального етапу експерименту були отримані дані, які піддавалися кількісної та якісної обробці. В ході застосування діагностичної технології вивчення соціальної відповідальності студентів закладу вищої освіти нами були виявлені рівні сформованості соціальної відповідальності майбутніх фахівців.

На етапі формувального експерименту була розроблена програма метою якої, було формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів. Програма формування соціальної відповідальності складалася з двох розділів: теоретичного та практичного.

На контрольному етапі експерименту здійснювався порівняльний аналіз результатів, отриманих на початку дослідження (констатувальний етап), і результатів після проведення формувального етапу роботи. В експериментальній і контрольній групах були повторно проведені заміри за допомогою тих самих методик дослідження, що і на констатувальному етапі експерименту.

2.2. Визначення рівня сформованості соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів на констатувальному етапі

У досліджуваних студентів контрольної та експериментальної груп були визначені їх рівні сформованості соціальної відповідальності, ґрунтуючись на структурних компонентах, критеріях та показниках, виявлених в ході теоретичного дослідження.

Дослідження когнітивного компонента соціальної відповідальності

майбутніх соціальних педагогів проводилося за допомогою таких методик – анкета «Уявлення про соціальну відповідальність» та методика «Когнітивна орієнтація» Дж. Роттера.

На констатувальному етапі експерименту було опитано 27 майбутніх соціальних педагогів. Одним з основних завдань було виявлення і визначення уявлень, що складаються у студентів про поняття відповідальності та соціальної відповідальності. Студентам пропонувалося відповісти на питання анкети.

Аналіз відповідей студентів, отриманих в ході анкетування дозволив сформулювати наступні висновки:

- достатньо повне уявлення про поняття «відповідальність» сформовано майже у половини студентів обох груп, які стверджують, що «відповідальність» – це виконання певних обов'язків у родині, навчальному закладі, групі однолітків (42,8% у контрольній групі і 46,1% студентів експериментальної групи);

- труднощі у формулюванні визначення поняття «соціальна відповідальність» зустрілися у 78,6% студентів контрольної групи та 76,9% опитаних експериментальної групи;

- знання і уявлення про соціальну відповідальність отримали з Інтернет, засобів масової інформації майже третина студентів від загального числа опитаних; чверть респондентів була ознайомлена з соціальної відповідальністю в школі, закладі вищої освіти;

- більшість опитаних студентів прояв соціальної відповідальності бачать в сім'ї (35,7% – контрольна група та 38,5% – експериментальна група) та в трудовому колективі (28,6% – контрольна група та 30,8% – експериментальна група);

- 42,9% опитаних студентів контрольної групи та 46,1% експериментальної групи вважають, що особистість сама визначає міру відповідальності; 35,7% респондентів контрольної та 38,5% експериментальної групи стверджують, що суспільство обмежує права і обов'язки людини; 21,4%

опитаних контрольної групи та 15,4% досліджуваних студентів експериментальної групи визнають взаємозв’язок суспільних і особистих інтересів;

- 50,0% студентів контрольної групи та 53,8% досліджуваних студентів експериментальної групи вважають, що знання про соціальну відповідальність можуть допомогти стати їм соціально корисною людиною;

- 21,4% респондентів контрольної групи та 23,1% студентів експериментальної групи впевнені в залежності життєвого успіху від отримання знань про соціальну відповідальність;

- до числа навчальних предметів, які сприятимуть розкриттю повного розуміння і уявлення про соціальну відповідальність студенти віднесли культурологію та політологія;

- серед найбільш ефективних форм і методів навчальних занять і спецкурсів були відзначені дискусія, бесіда, інтерактивний практикум, дебати, ділові ігри;

- про значення системи цінностей і ціннісних орієнтацій у процесі розвитку соціальної відповідальності студентів мають уявлення 21,4% досліджуваних контрольної групи та 15,4% експериментальної групи;

- більшість опитаних студентів (78,6% – контрольної групи; 84,6% – експериментальної групи) вважають вірною думку про те, що про людину судять за її вчинками;

- в ситуації спілкування більше половини студентів вважають за краще ділитися своїми проблемами з друзями та однокурсниками.

Аналіз отриманих відповідей на питання анкети дає можливість стверджувати, що більша частина майбутніх соціальних педагогів не має точних і конкретних уявлень про соціальну відповідальність, не надає цінності процесу розвитку даної якості для себе особисто і для суспільства в цілому.

Отже, встановлено, що високий рівень знань про соціальну відповідальність виявлено лише у 14,3% студентів контрольної групи і у 7,7% студентів експериментальної групи. Більшість студентів мають низький рівень

знань про соціальну відповідальність (50,0% у контрольній групі та 53,8% у експериментальній групі). Результати визначення рівня знань про соціальну відповідальність представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Рівні знань майбутніх соціальних педагогів про соціальну відповідальність (констатувальний етап)

Рівні знань про соціальну відповідальність	КГ	ЕГ
Низький	50,0%	53,8%
Середній	35,7%	38,5%
Високий	14,3%	7,7%

З метою виявлення спрямованості студентів – майбутніх соціальних педагогів на зовнішні або внутрішні стимули, почуття відповідальності, готовність до активності була використана методика «Когнітивна орієнтація Дж. Роттера». Локус-контроль особистості дозволяє визначити її схильність бачити джерело управління своїм життям переважно у зовнішньому середовищі або в самій собі. Отримані дані тестування представлені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Показники рівня суб’єктивного контролю студентів (констатувальний етап)

Рівні суб’єктивного контролю	КГ	ЕГ
Інтернальність	21.4%	23.1%
Невизначений тип	35,7%	30,8%
Екстернальність	42,9%	46,1%

За даними, наведеними в таблиці 2.2 видно, що в контрольній і в експериментальній групах найбільше число випробовуваних володіє локусом-контролю – екстернальність. Це свідчить про те, що у більшості студентів обох груп домінує схильність приписувати причини того, що відбувається в їхньому

житті і діяльності, зовнішнім факторам таким як, навколишньому середовищу, долі або випадку. Значущих відмінностей в локусі-контролю досліджуваних груп не спостерігається.

Дослідження ціннісного компонента соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів проводилося за допомогою наступних методик: методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, експрес-діагностика соціальних цінностей особистості (Н. Фетіскін), діагностика інтерактивної спрямованості особистості Н. Щуркової.

На констатувальному етапі експерименту було вирішено порівняти системи ціннісних орієнтацій студентів контрольної та експериментальної груп і визначити, яке місце освіти, пізнання, розвитку в їх системі цінностей; які засоби є визначними в формуванні ціннісних орієнтацій, яке місто відповідальності серед них. У дослідженні ми використали методику М. Рокича.

Обробляючи результати дослідження, ми звернули увагу на те, що відмінності в системі ціннісних орієнтацій студентів контрольної та експериментальної груп не суттєві.

Виділяючи основні загальні риси, властиві більшості досліджуваних, можна позначити найбільш явні: високий рівень спрямованості студентів на такі цінності-цілі як «матеріально забезпечене життя», «щасливе сімейне життя», «цікава робота», «любов», «свобода». Цінності-засоби, які виділили студенти контрольної та експериментальної груп не мають відмінностей. Цікавим виступає той факт, що цінність-засіб «відповідальність» не займає провідного місця у відповідях студентів обох груп. Це дає можливість припускати про доцільність формування у студентів вищого навчального закладу соціальної обізнаності, морального спрямування, соціальної активності і самостійності особистості.

Дослідження інтерактивної спрямованості студентів здійснювалося за допомогою методики, розробленої Н. Щурковой, яка дозволила визначити види спрямованості студентів такі як: орієнтації на особисті (егоїстичні) інтереси,

орієнтації на взаємодію і співпрацю з іншими людьми, маргінальної орієнтації. Отримані дані представлені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Показники інтерактивної спрямованості студентів контрольної та експериментальної груп (констатувальний етап)

Показники інтерактивної спрямованості студентів	КГ	ЕГ
Орієнтації на особисті (егоїстичні) інтереси	42,9%	38,5%
Орієнтації на взаємодію і співпрацю з іншими людьми	35,7%	38,5%
Маргінальна орієнтація	21,4%	23,1%

Аналіз отриманих даних, представлених у таблиці 2.3, дозволяє констатувати, що переважаючі значення інтерактивної спрямованості особистості відзначені за показником «орієнтація на особисті (егоїстичні) інтереси» і серед студентів контрольної групи складають 42,9% від загального числа досліджуваних. В експериментальній групі цей показник становить 38,5%.

Слід зазначити, що у даної групи студентів переважають мотиви власного благополуччя. При взаємодії з іншими людьми такі студенти мають за мету задоволення особистих потреб і домагань. Разом з тим інтереси і цінності інших людей, груп найчастіше ними ігноруються або розглядаються виключно в практичному контексті, що і призводить до конфліктності і ускладнень в міжособистісної адаптації та соціалізації.

Цікавим є той факт, що такі показники як орієнтація на взаємодію і співпрацю з іншими людьми і маргінальна орієнтація не мають істотних відмінностей в обох групах. Це дозволяє стверджувати, що студентам необхідно розвивати орієнтації на взаємодію і співпрацю з іншими людьми, яка обумовлена потребами в підтримці конструктивних відносин з членами малої

групи, інтересі до спільної діяльності, оптимальної соціалізації та адаптації. Також студентам потрібно надати педагогічну підтримку, спрямовану на усвідомлення і зниження маргінальної орієнтації, що виявляється в схильності підкорятися обставинам і імпульсивності поведінки.

Дослідження ціннісного компоненту стакож здійснювалося за допомогою експрес-діагностики соціальних цінностей особистості (Н. Фетіскін). Результати, отримані в ході діагностики, відображені в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Ранжування соціальних цінностей студентів (констатувальний етап)

Ранг соціальної цінності студентів	КГ	ЕГ
Професійні	1	2
Фінансові	2	1
Сімейні	5	3
Соціальні	6	7
Громадські	7	8
Духовні	8	6
Фізичні	3	5
Інтелектуальні	4	4

Аналіз даних таблиці 2.4 свідчить про те, що явна перевага серед соціальних цінностей студентами віддається наступним: у контрольній групі професійні, фінансові, фізичні; у експериментальній групі фінансові, професійні, сімейні. Такі цінності, як соціальні, суспільні і духовні за допомогою ранжирування займають місце менш бажаних у обох групах, що дає підставу говорити про доцільність розвитку соціальних цінностей в контексті розвитку соціальної відповідальності студентів вищих навчальних закладів.

Дослідження рефлексивного компонента соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів проводилося за допомогою методики діагностування рефлексивності (опитувальник А. Карпова).

Рефлексивність розглядається як здатність людини виходити за межі власного «Я», осмислювати, вивчати, аналізувати що-небудь за допомогою порівняння образу свого «Я» з якимись подіями, особистостями. Рефлексивність, як протилежність імпульсивності, характеризує людей, які, перш ніж діяти, внутрішньо переглядають всі гіпотези, відкидаючи ті з них, які здаються їм малоправдоподібними, приймають рішення обдумано, виважено, враховуючи різні варіанти вирішення «завдання». Отримані дані представлені на рисунку 2.1.

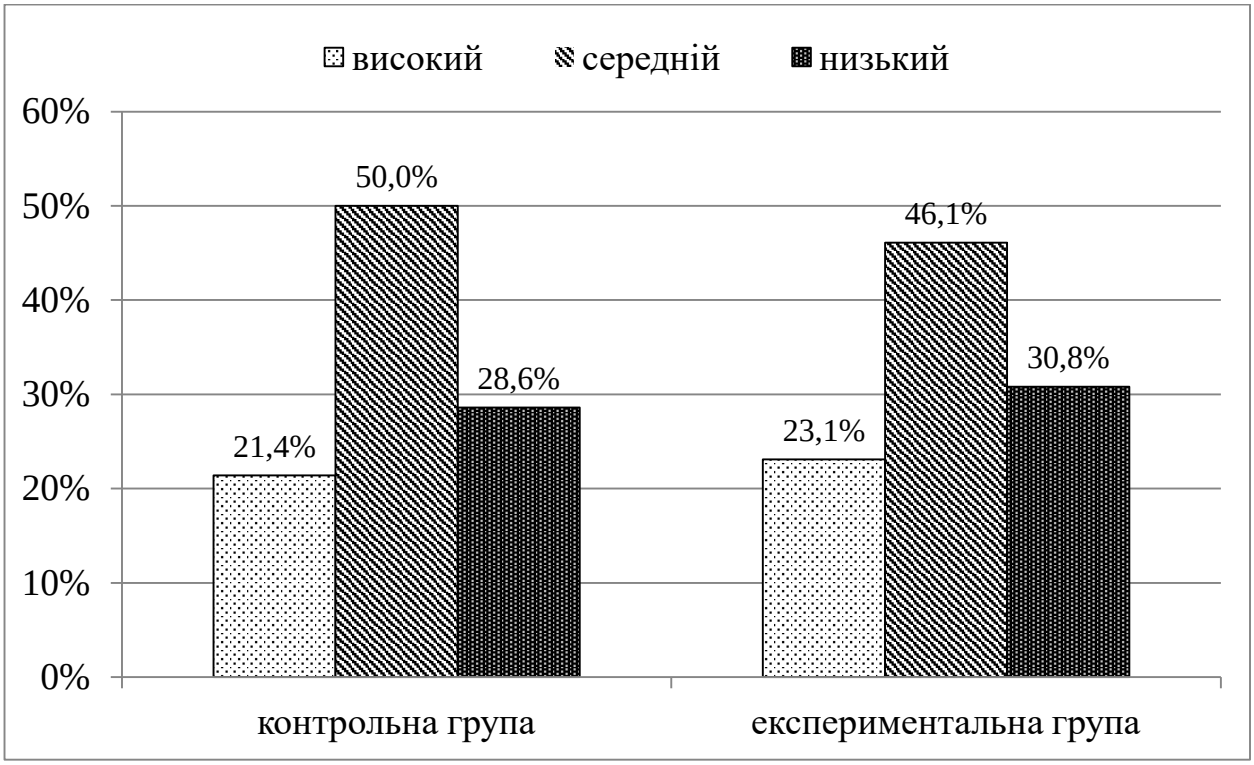

Рисунок 2.1 – Рівні здатності до рефлексі майбутніх соціальних педагогів (констатувальний етап)

Аналіз даних рисунка дає підставу стверджувати про те, що високі показники здібностей до рефлексії у майбутніх соціальних педагогів знаходяться на приблизно рівних процентних співвідношеннях. При цьому, слід зауважити, що переважним виступає середній рівень прояву здатності до рефлексії (50,0% у студентів контрольної групи і 46,1% у студентів експериментальної групи). Також необхідно звернути увагу на той факт, що низький рівень прояву здатності до рефлексії (28,6% у контрольній групі та

30,8% у експериментальній) відзначений у більшого відсотка респондентів ніж високий рівень (21,4% у контрольній групі та 23,1% у експериментальній групі).

Таким чином, в ході констатувального експерименту встановлено, що у майбутніх соціальних педагогів як контрольної так і експериментальної групи недостатньо або слабо сформовані компоненти соціальної відповідальності: відсутня система знань про соціальну відповідальність; студенти не розуміють важливості використання норм моральної поведінки у своїй діяльності. Практично у всіх студентів не сформована система цінностей, що сприяють розвитку моральних ресурсів особистості і їх використання для досягнення особистих і суспільних цілей.

Виявлені в ході теоретичного аналізу критерії, що характеризують рівень сформованості соціальної відповідальності у студентів, дозволили виділити три рівня сформованості соціальної відповідальності: високий, середній та низький рівні.

До високого рівня сформованості соціальної відповідальності були віднесені студенти, що мають: достатньо повне уявлення про поняття «відповідальність» та «соціальна відповідальність»; глибокі і повні знання про зміст основних соціальних цінностей. У таких студентів в ієрархії цінностей особистості високе положення займають просоцільні цінності. Студенти з високим рівнем сформованості соціальної відповідальності відрізняються усвідомленням значущості оволодіння професійними знаннями для своєї майбутньої професійної кар'єри і прагненням до їх отримання і розширення. Ці студенти виявляють достатню активність під час занять, з цікавістю беруть участь в диспутах, дискусіях. Вони відкриті, контактні у спілкуванні. Їх відрізняє готовність відповідати за свої вчинки, не приписуючи будь-які невдачі обставинам, що склалися.

До середнього рівня сформованості соціальної відповідальності відносяться студенти, що мають частковий об'єм знань про поняття «відповідальність» та «соціальна відповідальність»; знання про зміст основних

соціальних цінностей теж часткові. Ціннісний компонент соціальної відповідальності у студентів не знаходить достатнього прояву в поведінці, діяльності, тобто, у таких студентів недостатньо розвинені і проявляються моральні цінності і ціннісні орієнтації, соціальна спрямованість; просоціальні цінності знаходяться переважно на середньому рівні в ієрархії цінностей особистості. Студенти з легкістю включаються в процес спілкування, при цьому не завжди позиція співрозмовника їх цікавить. Рівень рефлексії – середній.

До низького рівня сформованості соціальної відповідальності відносяться студенти з відсутнім або незначним об'ємом знань про соціальну відповідальність; поверхневими судженнями про соціально відповідальну поведінку; низьким ступенем осмисленості соціальної відповідальності в життєвій перспективі. Цих студентів відрізняє байдужість до труднощів інших людей. У них слабо сформовані цінності, ціннісні орієнтації; слабка орієнтація на взаємодію і співпрацю з іншими людьми (егоїстичні мотиви соціальної поведінки); відсутність просоціальних цінностей на вищій і середній ступені в ієрархії цінностей особистості. Вони постійно використовують виправдання своєї неефективності.

Результати констатувального етапу експерименту, за виділеними рівнями сформованості соціальної відповідальності студентів (високий, середній та низький) у контрольній та експериментальній групах відображено на рисунку 2.2.

З рисунка видно, що більшість досліджуваних майбутніх соціальних педагогів обох груп знаходяться на середньому рівні сформованості соціальної відповідальності (50,0% студентів контрольної групи та 53,8% експериментальної групи). Високий рівень сформованості соціальної відповідальності виявлено лише у 21,4% студентів контрольної та 15,4% експериментальної груп. Студентів з низьким рівнем сформованості соціальної відповідальності у контрольній групі виявлено 28,6%, у експериментальній групі 30,8%.

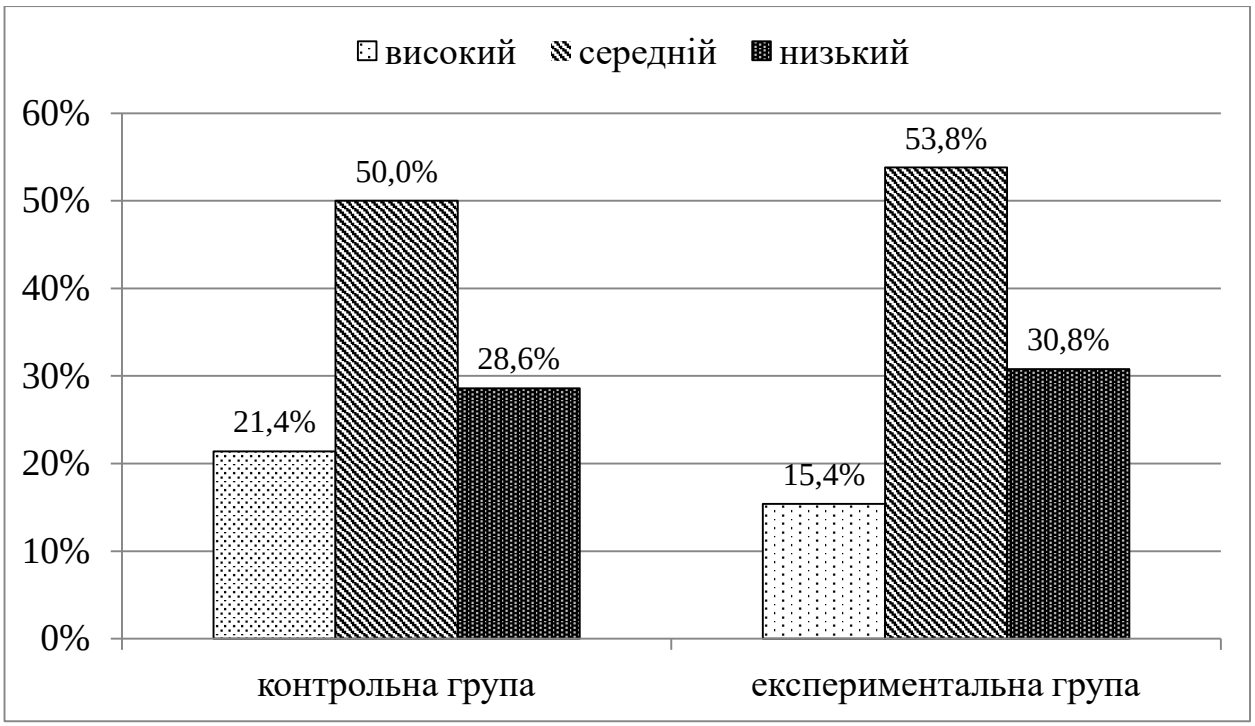

Рисунок 2.2 – Рівні сформованості соціальної відповідальності студентів (констатувальний етап)

Таким чином, аналіз отриманих даних констатувального етапу експерименту показав, що істотних відмінностей в рівні сформованості соціальної відповідальності у студентів експериментальної і контрольної груп не виявлено.

Більшість студентів експериментальної та контрольної груп не мають точних і конкретних уявлень про соціальну відповідальність, не надають цінності процесу розвитку даної якості для себе особисто і для суспільства в цілому. Більшість студентів обох груп при взаємодії з іншими людьми мають за мету задоволення особистих потреб і домагань.

Отже, вважаємо, що формуванню соціальної відповідальності у студентів буде сприяти формування мотиваційно-ціннісного та когнітивного компонентів соціальної відповідальності. Аналіз даних констатувального етапу експерименту послужив основою для практичної реалізації визначених педагогічних умов, що сприяють формуванню соціальної відповідальності у студентів ЗВО.

2.3. Програма формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів у процесі професійної підготовки

На формувальному етапі експерименту нами була розроблена та впроваджена (за допомогою Zoom) програма формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів.

Програма складалася з двох розділів: теоретичного та практичного.

Теоретична частина містила п’ять лекційних занять по 2 години кожне. Теоретична частина була спрямована на формування у студентів знань про соціальну відповідальність, про сутність прав і обов’язків, норм і правил поведінки людини в суспільстві, про моральні цінності.

Перше лекційне заняття було присвячено: підходам до розвитку соціальної відповідальності особистості: компетентнісному, аксіологічному, особистісно-діяльнісному, культурологічному; моделюванню соціальної відповідальності особистості; типології особистості.

На другому лекційному занятті розглядалися теоретичні основи мотивації, її практичне застосування для досягнення цілей; виховання рішучості, волі, здатності керувати своїми емоціями в соціумі.

Третє заняття розкривало роль моральності в розвитку соціальної відповідальності особистості; цінності та ціннісні орієнтації особистості; стратегію життя особистості, яка розкриває цінності-цілі і цінності-засоби.

На четвертому лекційному занятті студенти експериментальної групи знайомилися зі спілкуванням як громадською стороною життя і діяльності людини, його потребою; вихованням культури спілкування; значенням комунікативних здібностей у розвитку соціальної відповідальності особистості.

П’яте лекційне заняття було присвячено основам волонтерського руху; культурно-дозвіллєвій діяльності особистості; основним напрямкам здорового способу життя.

Практична частина програми складалася з шести практичних занять по 2 години кожне.

Перше практичне заняття (2 год.). На занятті проводилися: вправи «Яка я особистість», «Різні сторони моєї особистості», «Моє місце і значення в соціумі», «Компоненти впевненості в собі», «Самомаркетінг»; інформаційний лабіринт «Якщо знати, як діяти».

Друге практичне заняття (2 год.). На початку заняття зі студентами проводився тренінг розвитку комунікативної компетенції в суб'єкт-суб'єктній взаємодії. Рольова гра «Самопрезентація в ситуації ділового спілкування», вправа «Вирішення проблем».

Третє практичне заняття (2 год.). Розробка кодексу моральних норм і цінностей студента «Мій власний вибір»; вправа «Моральний вигляд Я»; ділова гра «П'ять кроків».

Четверте практичне заняття (2 год.). Проведення міні-тренінгу «Ціннісно-орієнтаційна єдність студентської групи». Умови прийняття рішень в групі, колективі. Вправа «Діалог – рішення – результат». Мозковий штурм. Колаж «Моє ідеальне місто».

П'яте практичне заняття (2 год.). Вправи «Альтернативний шлях», «Безлюдний острів», гра «Шість шляп вибору»; майстер клас «Техніка ліквідації тупикових ситуацій».

Шосте практичне заняття (2 год.). Детермінанти професійного розвитку особистості. Вправи «Епітафія ...», «Образ мого професійного майбутнього», «Життєві події і професійно важливі якості особистості». Презентація «Новий образ себе – людина соціально відповідальна».

Практична частина була спрямована як на закріплення знань студентів про соціальну відповідальність, про сутність прав і обов'язків, норм і правил поведінки людини в суспільстві, про моральні цінності, так і на створення системи педагогічних ситуацій вибору між особистісною та соціальною спрямованістю відповідальності.

Наведемо приклади вправ, що виконували студенти експериментальної групи на практичних заняттях.

1. При проведенні на першому практичному занятті інформаційного

лабіринту «Якщо знати, як діяти», студенти намагалися сформулювати своє визначення соціальної відповідальності. Починався інформаційний лабіринт з висловлюваній власної думки про сутність соціальної відповідальності та колективного обговорення важливості та цінностей цієї якості особистості в житті людини. Після цього студенти ділилися на мікрогрупи, в яких вирішуються проблемні ситуації. По завершенні заходу була проведена рефлексія про рівень сформованості даної якості.

Більшість студентів пов'язувало соціальну відповідальність на цьому етапі з зовнішньої регуляцією і контролем з боку дорослих. Відповідальність вони сприймали як обов'язок і навіть тягар.

Вирішуючи запропоновані ситуації в мікрогрупах, студенти, незважаючи на те, що розуміли проблему з точки зору цінності відповідальної поведінки, дії по вирішенню цієї ситуації покладали на інших. Аргументуючи небажання діяти соціально відповідально, вони стверджували: «Це мені не цікаво», «У мене є інші справи», «Це не для мене». Під час рефлексії з упевненістю, що вони відповідальні люди, висловилися лише кілька студентів з групи. Разом з тим, в колективному обговоренні більшість юнаків відзначали цінність даної якості особистості.

2. На четвертому практичному занятті студентам було запропоновано створити колаж на тему «Моє ідеальне місто». Однією з умов створення колажу було відображення в ньому законів міста, відносин між його мешканцями. Спостереження за студентами показали, що на даному етапі вони застосовували знання, отримані під час попередніх заходів. Так, в якості законів називалися: «Закон поваги», «Закон здорового способу життя», «Закон взаємодопомоги», «Закон працьовитості». Студенти в колажі включили такі соціально-значущі об'єкти, як спортивні споруди, школи, дитячі садки, лікарні. Навіть вигадані місця (місячний таксопарк, електронні накопичувачі людської пам'яті, кабіни транспортації) містили в собі соціальну цінність. Все це свідчить про те, що даний педагогічний прийом стимулює усвідомлення соціальної відповідальності як цінності.

3. Для усвідомлення студентами різниці між особистісною та соціальною спрямованістю відповідальності було запропоновано вправу «Альтернативний шлях». Група ділилася на мікро групи, кожна з яких отримувала ситуацію, на перший погляд з очевидним шляхом вирішення проблеми. Наприклад, студентам пропонувалося порівняти традиційні та альтернативні дії, якщо вони опинилися в ситуації, коли викладач залишив свій записник, де виставляє та підраховує біли, (тобто є можливість непомітно дописати декілька балів). Як показав аналіз відповідей в більшості запропонованих ситуацій студенти оцінили їх з позиції соціальної відповідальності і вибрали альтернативні шляхи вирішення проблеми. Так, замість дописування балів вони запропонували підійти до викладача і отримати додаткове завдання (написати реферат, зробити презентацію).

В період проведення формувального етапу експерименту важлива роль була відведена організації навчально-дослідницької роботи студентів експериментальної групи, створенню атмосфери творчості, вибору такої лінії поведінки викладача, при якій студенти добровільно визнавали його мотивуючу роль, прагнули взаємодіяти з ним, визнавати і поважати, навчаючись у нього.

Отже, реалізації виявлених педагогічних умов формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів сприяє впровадження в освітній процес специфічних освітніх технологій – проблемних, діалогічних, ігрових; застосування таких форм і методів навчання, в яких би в найбільшій мірі була можливість для прояву активності і самостійності студентів.

В ході організації занять в експериментальній групі студентів основне місце займали такі методи отримання і закріплення знань, як дискусія, бесіда, при яких спілкування на занятті мало діалогічний характер. У змісті кожного заняття включалася ретельно продумана система питань, що задається студентам до початку обговорення нової теми і під час її обговорення. Така система питань сприяла розвитку у студентів навичок міркування, опори на власний досвід і пошук прикладів зі свого життя для обґрунтування своєї думки з питань навчального заняття, що сприяло активізації їх діяльності, суб’єкт-

суб'єктній взаємодії і, в підсумку, становленню їх особистості та розвитку соціально відповідальної поведінки студентів.

У контекст формувального етапу експерименту було включено метод проблематизації навчання, пов'язаний з ситуаціями соціальної взаємодії і спілкування, в яких студентам доводилося приймати рішення в конфліктних ситуаціях. Створювані проблемні ситуації дозволяли студентам застосовувати на практиці різні стилі і види спілкування, включали розвиток таких характеристик як самопізнання, самовиховання, вольове, усвідомлене виявлення і зміцнення своєї позиції в конфліктних ситуаціях, з якими їм, можливо, доведеться зустрітися в професійній діяльності і прийняти відповідальність за процес і результати діяльності.

Систематична навчальна взаємодія з партнерами по діловому спілкуванню дозволяло кожному учаснику оцінити свою поведінку, висловити свою думку, прогнозувати результат діяльності, орієнтувати себе на подальший особистісний та професійний розвиток.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що діяльність педагога зі створення оптимального психологічного клімату в студентській групі, що спонукає до суб'єкт-суб'єктної взаємодії, ділової співпраці, застосування проблемних методів і технологій в процесі навчання оказують значний вплив на розвиток соціально відповідальної поведінки студентів закладу вищої освіти.

Здійснена в ході експерименту робота з формування соціальної відповідальності студентів дозволила сформулювати висновок про те, що в навчальному процесі закладу вищої освіти значне місце повинна займати робота в парах, групах, командах. Організовуючи самостійно або під керівництвом педагога роботу в групі, студенти стають її учасниками, так званими суб'єктами соціальної взаємодії, в ході якої здійснюється обмін інформацією, ідеями, думками, навчання один у одного. Працюючи в командах, кожен її учасник має можливість реалізації себе в тому, що виступає його сильною стороною особистості, і отримання допомоги і підтримки своїх слабких сторін. Така робота дозволяє створювати ситуації взаємної підтримки,

вираження емпатії і почуттів, толерантності в комунікативному процесі. Співпрацюючи і спілкуючись між собою, студенти розвивають здібності працювати без контролю з боку педагога, спільно з однокурсниками прагнуть до єдиної самостійно обраної мети, усвідомлюють власні вчинки і їх результати з урахуванням прийнятих в колективі, групі соціальних норм і правил, висловлюють причетність до загальної справи. Виступаючи активним учасником певного виду діяльності, майбутньому професіоналу необхідно сформувати навик самостійного прийняття відповідальних рішень щодо себе та інших, групи, суспільства.

2.4. Результати експериментальної роботи з формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів у процесі професійної підготовки

На контрольному етапі дослідження здійснювався порівняльний аналіз результатів, отриманих на початку дослідження, і результатів після проведення формувального етапу роботи. В експериментальній і контрольній групах були повторно проведені ті ж методики дослідження, що і на констатувальному етапі експерименту. Порівняльний аналіз проводився як за окремими критеріями, так і за рівнями сформованості соціальної відповідальності.

За методикою «Когнітивна орієнтація Дж. Роттера» були отримані наступні данні (таблиця 2.5): кількість студентів інтернального типу в контрольній групі збільшилася лише на 7,1%, в експериментальній групі ця різниця склала 23,1%. Кількість студентів екстернального типу в контрольній групі зменшилася лише на 7,1% (1 студент), в експериментальній групі зменшення студентів екстернального типу відбулося на 15,3%.

Отже, в контрольній групі за час експерименту істотних відмінностей в прояві суб’єктивного контролю особистості не відбулося. При цьому в експериментальній групі виявлено суттєві відмінності.

Таблиця 2.5

Показники рівня суб'єктивного контролю студентів
(до та після проведення формувального етапу)

Рівні суб'єктивного контролю	КГ		ЕГ	
	до	після	до	після
Інтернальність	21.4%	28,6%	23,1%	46,2%
Невизначений тип	35,7%	35,7%	30,8%	23,1%
Екстернальність	42,9%	35,7%	46,1%	30,8%

У зв'язку з впровадженням у експериментальній групі програми формування соціальної відповідальності у майбутніх соціальних педагогів експериментальної групи суттєво змінився і рівень сформованості знань про соціальну відповідальність (когнітивний компонент). Порівняльні дані в обох групах наведені у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Рівень знань майбутніх соціальних педагогів про соціальну відповідальність (до та після проведення формувального етапу)

Рівень знань про соціальну відповідальність	КГ		ЕГ	
	до	після	до	після
Низький	50,0%	35,7%	53,8%	23,1%
Середній	35,7%	42,8%	38,5%	46,1%
Високий	14,3%	21,4%	7,7%	30,8%

На підставі аналізу даних, можна стверджувати, що в контрольній групі респондентів зміни щодо рівня сформованості знань студентів про соціальну відповідальність розташувалася таким чином: зниження показників низького рівня склало – 14,3%; збільшення за середнім та високим рівнем склало по 7,1% відповідно. В експериментальній групі показники низького рівня зменшилися на 30,7%, середнього рівня збільшилися на 7,6%, високого рівня збільшилися

на 23,1%.

Аналіз отриманих результатів, відображених у таблиці 2.6, показує, що в контрольній групі майбутніх соціальних педагогів на момент закінчення експерименту переважав середній рівень сформованості знань про соціальну відповідальність і становив 42,8% від загального числа досліджуваних. В експериментальній групі студентів відбулися значні зміни рівня сформованості знань про соціальну відповідальність: високий рівень суттєво збільшився та склав 30,8%, середній рівень збільшився і становив 46,1%, низький рівень зменшився з 53,8% до 23,1%.

Аналіз результатів за методикою М. Рокича «Ціннісні орієнтації» показав, що після формувального етапу експерименту відбулися зміни в системі ціннісних орієнтацій студентів.

До основних цінностей, що часто обираються студентами експериментальної групи додалися такі як «пізнання» і «розвиток», а провідними інструментальними цінностями виявилися наступні: «відповідальність», «ефективність в справах», «сміливість у відстоюванні своєї думки», «самоконтроль». Значних змін в системі цінностей і ціннісних орієнтацій у студентів контрольної групи практично виявлено не було.

За методикою «Діагностика інтерактивної спрямованості особистості» Н. Щуркової встановлено:

В експериментальній групі переважаючі значення інтерактивної спрямованості особистості відзначені за показником «орієнтація на взаємодію і співпрацю з іншими людьми» (61,5%); показник «орієнтація на особисті (егоїстичні) інтереси» зменшився до 23,1%.

У контрольній групі переважаючі значення інтерактивної спрямованості особистості відзначені, як і на констатувальному етапі експерименту за показником «орієнтація на особисті (егоїстичні) інтереси» (42,9%); показник «орієнтація на взаємодію і співпрацю з іншими людьми» визначено у 35,7% (тобто змін не відбулося) (таблиця 2.7).

Аналіз даних таблиці 2.7 показав, що у експериментальній групі

відбулися позитивні зміни у показника інтерактивної спрямованості студентів: показник «орієнтація на особисті (егоїстичні) інтереси» зменшився на 15,4%; показник «орієнтація на взаємодію і співпрацю з іншими людьми» збільшився на 23,0%. Тобто більшість студентів експериментальної групи орієнтовані на взаємодію і співпрацю з іншими людьми, яка обумовлена потребами в підтримці конструктивних відносин з членами малої групи, інтересі до спільної діяльності, оптимальної соціалізації та адаптації. У контрольній групі змін не відбулося.

Таблиця 2.7

Показники інтерактивної спрямованості студентів
(до та після проведення формувального етапу)

Рівні інтерактивної спрямованості студентів	КГ		ЕГ	
	до	після	до	після
Орієнтації на особисті (егоїстичні) інтереси	42,9%	42,9%	38,5%	23,1%
Орієнтації на взаємодію і співпрацю з іншими людьми	35,7%	35,7%	38,5%	61,5%
Маргінальна орієнтація	21,4%	21,4%	23,1%	15,4%

Зміни, що відбулися серед соціальних цінностей студентів контрольної та експериментальної груп (Експрес-діагностики соціальних цінностей особистості Н. Фетіскіна) представлені у таблиці 2.8.

З таблиці 2.8 видно, що у експериментальній групі перевага серед соціальних цінностей студентами віддається наступним: фінансові, соціальні, професійні та суспільні. На початку дослідження у експериментальній групі соціальні цінності займали 7 місце а суспільні – 8 місце (тобто соціальні та суспільні цінності стали більш бажаними у студентів експериментальної групи). У контрольній групі перевага серед соціальних цінностей віддається: фінансовим, професійним, сімейним та фізичним (такі цінності, як соціальні, суспільні і духовні так і залишаються менш бажаними).

Таблиця 2.8

Ранжування соціальних цінностей студентів
(до та після проведення формувального етапу)

Ранг соціальної цінності студентів	КГ		ЕГ	
	до	після	до	після
Професійні	1	2	2	3
Фінансові	2	1	1	1
Сімейні	5	3	3	5
Соціальні	6	7	7	2
Суспільні	7	6	8	4
Духовні	8	8	6	8
Фізичні	3	4	5	6
Інтелектуальні	4	5	4	7

За допомогою методики діагностування рефлексивності А. Карпова встановлено, що у контрольній і експериментальній групі відбулися зміни щодо здатності до рефлексії (рисунок 2.3.).

У експериментальній групі: кількість студентів з високим рівнем здатності до рефлексії збільшилася на 23,1% (з 23,1% до 46,2%); з низьким рівнем здатності до рефлексії виявлено лише 15,4% студентів (на початку експерименту було 30,8%); на середньому рівні здатності до рефлексії знаходяться 38,5% студентів.

У контрольній групі: високий рівень здатності до рефлексії виявлено у 28,6% досліджуваних (на початку експерименту було 21,4%); низький рівень виявлено у 21,4% студентів (на початку експерименту було 28,6%); у половини студентів (50,0%) виявлено середній рівень здатності до рефлексії (на початку експерименту був такий же показник).

Отже, слід зауважити, що переважним у експериментальній групі майбутніх соціальних педагогів виступає високий рівень прояву здатності до рефлексії (на початку експерименту переважав середній рівень); у контрольній

групі студентів як і на початку так і на кінець експерименту переважає середній рівень здатності до рефлексії

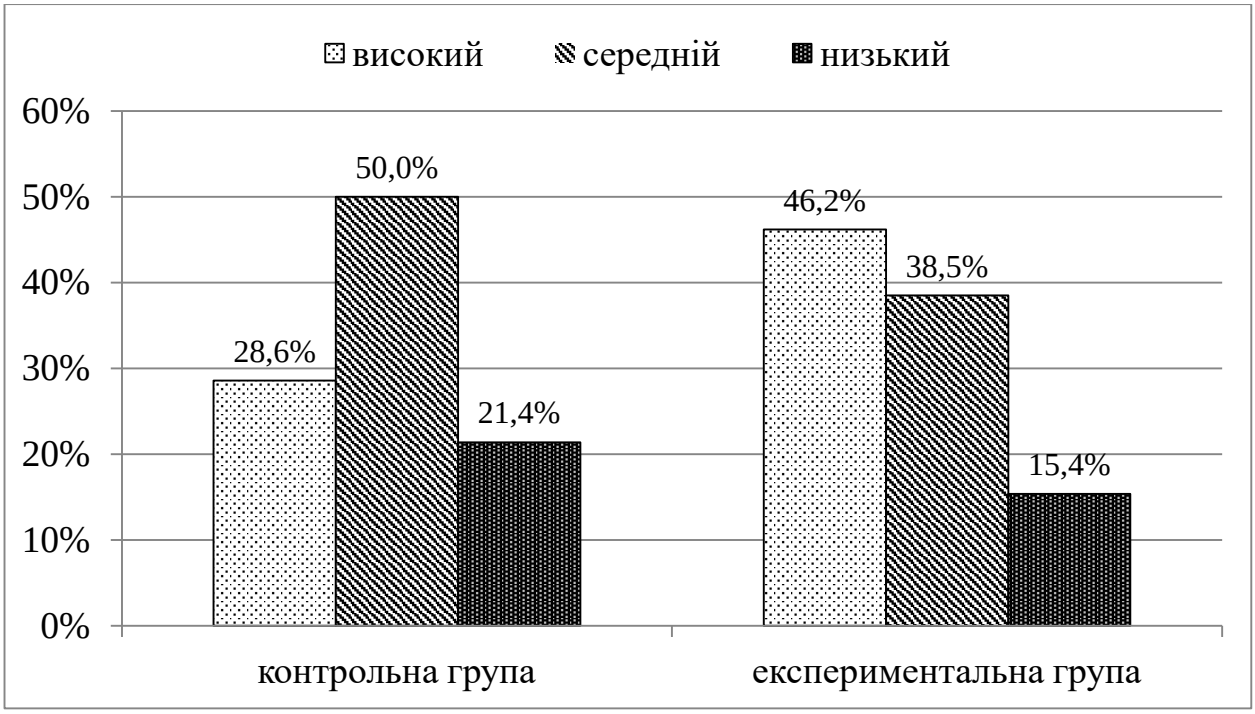

Рисунок 2.3 – Рівні здатності до рефлексії у студентів (після проведення формувального етапу)

Узагальнивши результати дослідження за трьома компонентами соціальної відповідальності студентів (когнітивний, ціннісний та рефлексивний), було визначено рівні сформованості соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів контрольної та експериментальної груп. Результати представлені на рисунку 2.4.

З рисунка 2.4 видно, що більшість студентів обох груп знаходяться, як і на початку експерименту, на середньому рівні сформованості соціальної відповідальності. Але в обох групах відбулися зміни в рівнях сформованості соціальної відповідальності студентів.

У експериментальній групі підвищився високий рівень соціальної відповідальності і склав 30,8% (збільшення на 15,4%). Низький рівень у експериментальній групі знизився на 23,1% (на початок експерименту низький рівень був 30,8%, на кінець експерименту став 7,7%.). Середній рівень соціальної відповідальності підвищився на 7,7%.

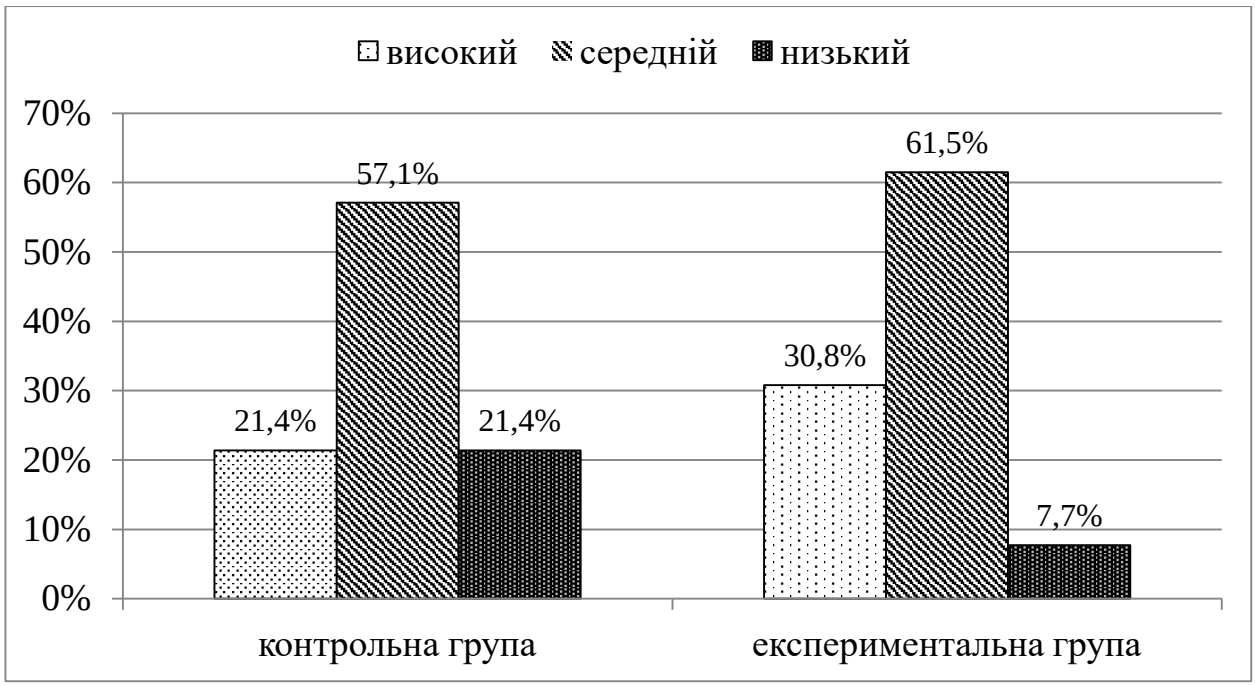

Рисунок 2.4 – Рівні сформованості соціальної відповідальності студентів (кінець експерименту)

У контрольній групі студентів високий рівень соціальної відповідальності не змінився (21,4%). Низький рівень соціальної відповідальності знизився на 7,1% (на початок експерименту рівень був 28,6%, на кінець експерименту став 21,4%). Середній рівень збільшився з 50,0% до 57,1%.

Отже, можна стверджувати про відсутність суттєвих відмінностей в результатах контрольної групи і появу позитивних відмінностей в даних експериментальної групи на момент закінчення експерименту.

Таким чином, дані експерименту дозволяють стверджувати, що за кожним компонентом соціальної відповідальності у студентів в експериментальній групі відбулися більш позитивні зміни ніж у контрольній групі.

Висновки до другого розділу

В ході експериментальної роботи встановлено, що процес формування соціальної відповідальності у майбутніх соціальних педагогів стає ефективним при дотриманні ряду педагогічних умов: організація процесу навчання основам знань про соціальну відповідальність, про сутність прав і обов'язків, норм і правил поведінки людини в суспільстві, про моральні цінності; створення педагогічних ситуацій вибору між особистісною та соціальною спрямованістю відповідальності, що дозволяють підвищити рівень суджень про соціальну відповідальність, збагатити досвід соціально-відповідальної поведінки та пережити позитивні емоції подолання особистісної спрямованості соціально відповідальної поведінки над суспільною.

Виявлені в ході теоретичного аналізу критерії, що характеризують рівень сформованості соціальної відповідальності у студентів, дозволили виділити три рівня сформованості соціальної відповідальності: високий, середній та низький рівні.

Аналіз даних констатувального етапу експерименту послужив основою для практичної реалізації визначених педагогічних умов, що сприяють формуванню соціальної відповідальності у майбутніх соціальних педагогів.

Отримані результати експериментальної роботи показали, що діяльність педагога зі створення оптимального психологічного клімату в студентській групі та застосування проблемних методів і технологій в процесі навчання сприяє зміні рівня сформованості уявлень про соціальну відповідальність і розвитку її у студентів закладу вищої освіти.

ВИСНОВКИ

У роботі здійснено теоретичний аналіз та експериментальне дослідження проблеми формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів у процесі професійної підготовки, що дозволило сформулювати наступні висновки.

Наявність різних поглядів на сутність, зміст та специфіку соціальної відповідальності й різноманіття методологічних підходів до визначення поняття відповідальності, її структури, типів і форм зумовила необхідність зіставлення, упорядкування та узагальнення наукового доробку з цієї проблеми; на основі здійсненого теоретичного аналізу визначено основні напрями дослідження феномена відповідальності: розгляд поняття відповідальності в його історичному й методологічному розвитку; виявлення сутності феномена моральної та соціальної відповідальності; визначення місця відповідальності в культурі; виявлення різних типів відповідальності в сучасній культурі; розкриття характерних рис і сутності основних проявів відповідальності в соціокультурному контексті.

Визначено, що соціальна відповідальність є стійким особистісним утворенням, що розвивається в процесі навчання і виховання, визначає поведінку студентів на основі усвідомлення ними соціально-правових норм, прийняття духовних і моральних цінностей суспільства, особливостей особистого вибору, перетворення суспільно-значущих ситуацій через організацію діяльності, досягнення поставлених цілей і подолання перешкод, що виникли.

На основі теоретичного аналізу досліджуваної проблеми і узагальнення його результатів виділені і описані компоненти формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів, їх критерії та показники.

Критерієм сформованості когнітивного компонента соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів виступає соціальна

поінформованість. Цей критерій розкривають наступні показники: знання про зміст основних соціальних цінностей і усвідомлення соціального і особистого значення їх норм, знання про базові соціально схвалювані стратегії рольової поведінки і норм.

Ціннісний компонент соціальної відповідальності студентів закладу вищої освітивключає такий критерій, як просоціальна спрямованість, яка проявляється в наступних показниках: просоціальні цінності і ціннісні орієнтації.

Критерієм сформованості рефлексивного компоненту соціальної відповідальності студентів є здатність до рефлексії власної поведінки.

Визначено та обґрунтовані педагогічні умови формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів:

- організація процесу навчання основам знань про соціальну відповідальність, про сутність прав і обов'язків, норм і правил поведінки людини в суспільстві, про моральні цінності;

- створення педагогічних ситуацій вибору між особистісною та соціальною спрямованістю відповідальності, що дозволяють підвищити рівень суджень про соціальну відповідальність, збагатити досвід соціально-відповідальної поведінки та пережити позитивні емоції подолання особистісної спрямованості соціально відповідальної поведінки над суспільною.

Розроблено та обґрунтовано програму формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів, що складається з двох розділів: теоретичного та практичного. Програма містить педагогічні умови, що забезпечують досягнення мети формування соціальної відповідальності студентів.

Експериментально доведено результативність педагогічних умов формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів: на початок експериментальної роботи велика частка студентів мала низький рівень соціальної відповідальності (30,8% від числа учасників експериментальної групи та 28,6% від числа учасників контрольної групи), на момент її закінчення

у експериментальній групі значно знизилася кількість студентів з низьким рівнем – на 23,1%, а також збільшилася кількість студентів з високим рівнем соціальної відповідальності з 15,4% до 30,8%. У контрольній групі зниження низького рівня соціальної відповідальності відбулося лише на 7,2%, а показник високого рівня не змінився.

Таким чином, мета дослідження досягнута, завдання виконані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Ю. В. Особливості відповідальності студентів-психологів залежно від їх бачення свого професійного майбутнього. *Бочаровські читання* : тези доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю підгот. психологів у Харків. нац. ун-ті внутр. справ (м. Харків, 13 квітня 2018 р.). Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. С. 10-15. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/ bitstreams/e2d253d9-a84e-4358-9123-ccd4521267ab/content
2. Безпрозванна А. Формування соціальної відповідальності у студентів вищих навчальних закладів. URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/ stud_konferenzia/ 2012_1/visnuk_7.pdf
3. Безрукова О. А. Відповідальність в сучасному світі: соціологічні інтерпретації та емпіричні студії : монографія. Запоріжжя : Вид-во Хорт. нац. навч.-реабілітац. центру, 2015. 308 с.
4. Безрукова О. А. Відповідальність у соціологічному вимірі. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. 2012. Вип. 165. С. 5-8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2012_177_165_3
5. Бисага Ю. М., Бисага Ю. Ю. Соціальна відповідальність: поняття та зміст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2011. Вип. 16. С. 15-19.
6. Борова Т. А., Погорєлова Т. Ю. Сутність поняття соціальної відповідальності майбутнього менеджера. *Сучасні проблеми управління підприємствами: теорія та практика* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29-30 берез. 2018 р.). Харків, 2018. С. 234-237.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів і словосполучень / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
8. Вієвська М. Г. Соціальна відповідальність сучасного фахівця як підґрунтя його продуктивної професійної діяльності. *Наука і освіта*. 2015. № 9. С. 19-

24. URL: http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2015/6.pdf

9. Головаха Є. І. Соціальні зміни в Україні 1992–2008. Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. Київ : Інститут соціології НАН України, 2008. 656 с.
10. Грищук В. К. Соціальна відповідальність : навч. посіб. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 152 с.
11. Гріччіна А. В. Формування соціальної відповідальності майбутніх інженерів як складової їх професійної етики. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2014. Вип. 44. С. 281-287. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hak_2014_44_39
12. Грішнова О. Соціальна відповідальність університетів України : порівняльний аналіз та основні напрями розвитку. *Економіка*. 2014. № 5 (158). С. 47-49.
13. Дєліні М. М. Соціальна відповідальність вищої освіти в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 9. С. 165-168. URL: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_09/199.pdf
14. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 1. / укладачі : І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. 631 с.
15. Капінус О. С., Герус О. П. Особливості формування соціальної відповідальності майбутнього офіцера збройних сил України. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 69. Т. 2. С. 159-163. URL: http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/69/part_2/33.pdf
16. Ковальчук О. С. Психологічні умови формування в технічних університетах соціальної відповідальності майбутніх інженерів : дис. … канд. психол. наук : 19.00.10. Київ, 2012. 244 с.
17. Козловець О., Левтун І., Хворостина О. Соціальна відповідальність випускника ВНЗ. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2013. Вип. 2 (38). С. 35-36.

18. Костіна В. В., Павлишинець А. М. Зміст підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з батьками з формування соціальної відповідальності дітей молодшого шкільного віку в закладах загальної середньої освіти. *Соціокультурні та психолого-педагогічні аспекти організації освітньо-розвиткового простору в сучасному закладі освіти* : матеріали Міжнар. наук.-практ. онлайн-конф., (м. Харків, 23 трав. 2023 р.). Харків, 2023. С. 207-211.
19. Кочерга О. М. Педагогічні умови формування соціальної відповідальності майбутнього вчителя. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 7. С. 1-7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzspp_2012_7_41
20. Кресіна І. О. Балан С. В. Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2009. 68 с.
21. Лободинська О. Формування соціальної відповідальності у випускників ВНЗ як чинника успішного працевлаштування. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2013. Вип. 2. С. 36-38.
22. Лункіна Т. І. Формування соціальної відповідальності у вищих навчальних закладах України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Випуск 12. Частина 2. С. 145-147. URL: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_12/90.pdf
23. Максимець С. М., Фриз І. В. Формування відповідальності як умова запобігання емоційному вигоранню. *Вища освіта в медсестринстві: проблеми і перспективи :* матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю. Житомир, 2018. С. 112-120. URL: http://eprints.zu.edu.ua/28788/
24. Московець Л. П. Свобода та відповідальність у процесі самореалізації педагогічних працівників. *Psychological journal*. 2019. Vol. 5. P. 152-168.
25. Назаренко К. С. Концептуалізація поняття «соціальна відповідальність». *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2016. Вип. 1/2 (29/30).

С. 70-75. URL: https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/8fb3da19-7200-4e98-839f-1596b549a0e3/content

26. Новий тлумачний словник української мови : 42 000 слів: у 4 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконіт, 1998. Т. 1. 910 с.
27. Новік С. М. Формування відповідальності старших підлітків у фізкультурно-оздоровчих закладах : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Полтава, 2016. 22 с.
28. Огренич Н. М. Педагогічні умови формування соціальної відповідальності учнів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 1997. 22 с.
29. Олійник О. О. Соціальна відповідальність : навч. посіб. Рівне : НУВГП, 2016. 222 с.
30. Охріменко О. О., Іванова Т. В. Соціальна відповідальність : навч. посіб. Київ : Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», 2015. 180 с.
31. Пасічник Н. Організаційно-методичні умови розвитку соціальної відповідальності керівника загальноосвітнього навчального закладу. *Наукові записки КДПУ. Серія : Педагогічні науки*. Кіровоград : КДПУ, 2011. Вип. 97. С. 216-221. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/53036447.pdf
32. Патинок О. П. Становлення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2008. 22 с.
33. Пилипишин О. І., Гребенюк Л. Г. Соціальна відповідальність студентів медичного коледжу : феномен, зміст, структура. *Медсестринство*. 2020. № 4. С. 16-19.
34. Пітулей В. В. Взаємозв’язок свободи і відповідальності за умов глобалізації суспільства як проблема соціальної філософії. *Гілея*. 2009. Вип. 22. С. 285-292. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/73478/05-Pituley.pdf?sequence=1
35. Поліщук В. А. Формування соціальної відповідальності у майбутніх

фахівців соціальної роботи : системний підхід. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2022. Вип. 2 (9). С. 281-288. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/ soc_robota_soc_osvita/2022_2/30.pdf

36. Ребуха Л., Рудакевич Ю. Філософія соціальної відповідальності. *Розвиток соціально-економічних систем в геоекономічному просторі* : збірник тез доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 19 травня, 2023 р.). Тернопіль : ФОП Паляниця В.А., 2023. С. 22-23. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/41469/2/MNPKRSES_2023_Rebukha_L-Philosophy_of_social_responsibility_22-23.pdf
37. Розвадовська Т. В. Формування відповідальності студентської молоді засобами наставництва : метод. реком. Тернопіль : Осадца Ю. В., 2021. 100 с.
38. Руденко С. Соціальна відповідальність як особистісно-професійна якість майбутнього вчителя. *Наукові записки. Педагогічні науки*. 2016. Вип. 120. С. 279-286.
39. Савельєва В. С. Формування соціальної відповідальності у студентів-менеджерів у технічному університеті. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».* 2013. № 2. С. 69-70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_fpp_2013_2_36
40. Созикіна Г. С. Формування соціальної відповідальності майбутніх інженерів автомобільно-дорожньої галузі у процесі професійної підготовки : дис. … канд. пед. наук : 13.00.04, Харків, 2018. 295 с.
41. Соціальна відповідальність суспільних інститутів : інноваційний та соціально-гуманітарний аспект / за наук. ред. А. Я. Кузнєцової, Л. К. Семів, З. Е. Скринник. Київ : ДВНЗ «Університет банківської справи», 2019. 287 с.
42. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку : монографія / А. М. Колот та ін. Київ : КНЕУ, 2012. 501 с.
43. Стаднік Н. Сутнісні характеристики соціальної відповідальності студентів. *Психолого-педагогічні науки*. 2015. № 3. С. 60-64.
44. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 3 :

Серце віддаю дітям; Народження громадянина; Листи до сина. 668 с.

45. Тернопільська В. І. Формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності : дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2003. 240 с.
46. Ткаченко Н. О., Книш Є. Г., Червоненко Н. М. Формування соціальної відповідальності у системі вищої фармацевтичної освіти. *Фармацевтичний журнал*. 2013. № 3. С. 23-28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pharmazh_2013_3_5
47. Улиська І. Відповідальність як філософське та психолого-педагогічне поняття. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2013. Вип. 6 (2). С. 155-163. URL: https://dspu.edu.ua/sites/youngsc/AQGS/2013_6-2/pedagogy/155-163.pdf
48. Філософський енциклопедичний словник / голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
49. Хмуринська Т. О. Особливості формування соціально-професійної зрілості у майбутніх соціальних педагогів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Педагогіка. Соціальна робота*. 2012. Вип. 24. С. 185-188. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2012_24_60
50. Черкасов О. В. Проблеми єдності та диференціації відповідальності у трудовому праві України : монографія. Харків : Право, 2019. 240 с.
51. Чернета С. Зміст та структура формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних працівників. *Social Work and Education*. 2019. Vol. 6. P. 330-338.
52. Шевчук О. С., Шевчук С. П. Соціальна відповідальність як складова професійної підготовки майбутнього психолога. *Психологічні науки*. 2013. Вип. 2. С. 264-268.
53. Яременко Ю. Ф. Соціально відповідальна поведінка військовослужбовця в процесі військової діяльності: структура, показники, соціально-психологічний механізм : автореф. дис. … канд. соц. наук : 22.00.03. Київ, 1996. 20 с.

Додаток А

Анкета «Уявлення студентів про соціальну відповідальність»

1. Що ви розумієте під термінами «відповідальність» і «соціальна відповідальність»?

_____
_____.

2. З яких джерел ви отримали знання про соціальну відповідальність?

а) сім `я;

б) ЗМІ;

в) Інтернет;

г) навчальний заклад;

д) друзі;

е) інші джерела _____.

3. У чому проявляється соціальна відповідальність особистості і суспільства?

а) людина сама визначає міру своєї відповідальності;

б) суспільне обмеження прав і обов'язків особистості;

в) взаємозв'язок особистих і суспільних інтересів.

4. В якій сфері, на вашу думку, найбільше проявляється соціальна відповідальність?

а) сім `я;

б) навчальна група;

в) компанія друзів;

г) трудовий колектив.

5. Чи вважаєте ви, що знання про соціальну відповідальність допоможуть вам:

а) розібратися в житті, осмислити її;

б) визначити своє місце в світі;

в) усвідомити запити часу;

г) стати корисним суспільству;

д) домогтися успіху в професійній діяльності.

6. Чи існує залежність життєвого успіху від набутих знань про соціальну відповідальність?

а) так;

б) ні;

в) не знаю.

7. Які предмети, на вашу думку, сприяють найбільш повному придбанню знань про соціальну відповідальність?

а) гуманітарні дисципліни (філософія, іноземна мова, культурологія, історія);

б) соціальні науки (право, соціологія, політологія, психологія та педагогіка);

в) економічні дисципліни (економічна теорія, історія економічних вчень);

г) спеціальні дисципліни.

8. Які форми занять найбільш ефективні в отриманні знань?

а) лекції;

б) бесіди;

в) ділові ігри;

г) дискусії;

д) інші _____..

9. Чи має місце система ціннісних орієнтацій людини в розвитку соціально відповідальної поведінки?

а) так;

б) ні;

в) не знаю.

10. Чи згодні ви, що про людину судять за її вчинками?

а) так;

б) ні;

в) не знаю.

11. Якими принципами ви керуєтеся в спілкуванні з оточуючими?

а) вмію вислухати думку іншого;

б) бажаю розповісти про свої проблеми;

в) намагаюся зайняти позицію лідера;

г) не люблю «задушевних бесід»;

д) люблю давати поради;

е) інше _____.